

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

การพัฒนาชนบทไทย ซึ่งประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ในช่วงกว่า 4 ทศวรรษที่ผ่านมา รัฐมีอำนาจและบทบาทสำคัญใน “การพัฒนา” ผ่านแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับต่างๆ มาโดยตลอด แต่ทว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นกับเกษตรกรในชนบทหลายๆ ปัญหา ยังไม่ได้รับการแก้ไขให้ดีขึ้น โดยเฉพาะปัญหานี้สิน ซึ่งถือว่าเป็นปัญหาที่สร้างความเดือดร้อนให้กับเกษตรกรในปัจจุบันมากที่สุดได้เกิดเพิ่มขึ้น ทั้งจำนวนเกษตรกรที่เป็นหนี้ ปริมาณของหนี้สิน และแหล่งสินเชื่อต่างๆ นโยบายการแก้ปัญหานี้สินและปัญหาภาคการเกษตรอื่นๆ ที่ผ่านมาของรัฐ แต่ละยุคแต่ละสมัย ล้วนแต่ตามไม่ทันกับสถานการณ์ปัญหา บางนโยบายกลับทำให้ปัญหามีความสลับซับซ้อนและทวีความรุนแรงมากขึ้นกว่าเดิม

จากข้อมูลจากการสำรวจของธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. 2543 ระบุว่า เกษตรกรไทยมีหนี้สินรวมกันประมาณ 411,699 ล้านบาท แยกเป็นหนี้ในระบบหรือต่อสถาบันการเงินของรัฐ 396,299 ล้านบาท หนี้นอกระบบจากการกู้เพื่อนบ้าน/นายทุน 15,400 ล้านบาท แหล่งเงินกู้ที่สำคัญของเกษตรกรคือ ธ.ก.ส มียอดหนี้สินรวม 228,454 ล้านบาท ธนาคารพาณิชย์ต่างๆ 134,970 ล้านบาท สหกรณ์การเกษตร 32,875 ล้านบาท และยังมีการศึกษาพบว่าครอบครัวเกษตรกรในประเทศไทย กู้เงินกับ ธ.ก.ส. ถึงร้อยละ 88 (พฤษัย เถาถวิล, 2544) ล่าสุดจากข้อมูลตัวเลขที่รัฐบาลเปิดโอกาสให้ประชาชนทั่วประเทศลงทะเบียนผู้ยากจน ณ ที่ว่าการอำเภอทั่วประเทศ กรมการปกครอง ได้สรุปยอดรวมผู้มาลงทะเบียน ณ วันที่ 29 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2547 ว่ามีจำนวนทั้งสิ้น 7,500,000 กว่าคน ประเด็นปัญหาที่สร้างความเดือดร้อนมากที่สุดก็คือปัญหานี้สิน รองลงมาได้แก่ปัญหาที่ดินทำกิน (น.ส.พ. ไทยรัฐ, 16 มี.ค. 47) ยอดหนี้สินรวมทั้งหมด 620,000 ล้านบาท แยกเป็นหนี้ในระบบ 500,000 ล้านบาท และหนี้นอกระบบ 120,000 ล้านบาท ซึ่งคาดว่ายังมีเกษตรกรที่ยังไม่ได้มาลงทะเบียนอีกจำนวนมาก และยอดหนี้สินจริงๆ จะมากกว่านี้ เพราะเกษตรกรส่วนใหญ่ได้ให้ข้อมูลเฉพาะหนี้สินในระบบเท่านั้น ส่วนหนี้สินนอกระบบนั้นไม่ได้ให้ข้อมูลอย่างครบถ้วน ปรากฏการณ์ที่พบทั่วไปเกี่ยวกับปัญหานี้สินของ เกษตรกรคือพฤติกรรมการกู้เงินจากแหล่งเงินกู้ที่หลากหลาย ในลักษณะของการโยกย้ายหนีระหว่างแหล่งสินเชื่อในระบบ ได้แก่ ธ.ก.ส. สหกรณ์ และในรูปของกองทุน กลุ่มต่างๆ เช่น กองทุนเงินล้าน เงินกู้กลุ่มแม่บ้าน เงินกู้กุ่มเงิน เงินกู้กลุ่มเกษตรกร เป็นต้น และแหล่งสินเชื่อหรือเงินกู้นอกระบบ ได้แก่ บริษัท นายทุนเงินกู้ เพื่อนบ้าน ฯลฯ เป็นวงจรที่เพิ่มพูนหนี้ทั้งเงินต้นและดอกเบี้ย

สถานการณ์ดังกล่าว บ่งบอกถึงความรุนแรงของปัญหาหนี้สินเกษตรกรในประเทศไทย เป็นอย่างดี หากย้อนดูถึงจุดเปลี่ยนสำคัญที่เป็นจุดเริ่มของปัญหา อาจกล่าวได้ว่าเกิดขึ้นนับตั้งแต่รัฐเริ่มส่งเสริมระบบการเกษตรแบบแผนใหม่ที่เรียกว่า “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution) ซึ่งแม้ว่าการปฏิบัติเขียว จะมีประสิทธิภาพความสำเร็จเกิดขึ้นในประเทศยุโรปหรือพื้นที่อื่นๆ ภายใต้งบเงินที่สอดคล้อง แต่เมื่อนำมาใช้ในบริบทเงื่อนไขของสังคมชนบทก็พบว่า การเกษตรเชิงพาณิชย์ ที่ส่งเสริมให้มีการผลิตอย่างเข้มข้น ได้ทำให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างต่อเนื่อง มีการใช้สารเคมีและเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพื่อเร่งให้เกิดผลผลิตที่มีปริมาณและคุณภาพสูงในระยะเวลาสั้น (อนุชาติ พวงคำดี และอรทัย อาจอำ, 2541) ประกอบกับกระแสบริโภคนิยมการใช้สินค้าฟุ่มเฟือยและเงื่อนไขสถานการณ์ภายในสังคม ค่าใช้จ่ายทางการศึกษาของบุตรหลาน ค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพ เป็นต้น ทำให้เกษตรกรที่ต้องการยกระดับคุณภาพชีวิตครอบครัว และหวังที่จะได้กำไรในรูปเงินตราจากการผลิตภาคเกษตรมาใช้จ่าย เกษตรกรจึงยอมเสี่ยงกู้เงินมาลงทุน ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ จึงเป็นจุดหักเหสำคัญ ที่ทำให้เกษตรกรต้องอยู่ในวังวนของปัญหาหนี้สิน เนื่องจากในกระบวนการผลิตของเกษตรเชิงพาณิชย์ต้องใช้ต้นทุนการผลิตสูง เกษตรกรส่วนใหญ่ขาดต้นทุนในการผลิต การเพิ่มต้นทุนการผลิตของเกษตรกรกระทำได้โดยการกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ทั้งในระบบและนอกระบบ แต่เนื่องจากราคาผลผลิตที่มีความผันผวนตามภาวะตลาด แม้ช่วงแรกที่ราคาสินค้าการเกษตรสูง ทำให้เกษตรกรได้รับค่าตอบแทนสูง คู่กับค่าแรงและการลงทุน จึงขยายการผลิตขยายวงเงินกู้ยืมเพิ่มมากขึ้น เมื่อราคาผลผลิตผันผวนขึ้นๆ ลงๆ บ่อยครั้งที่ราคาพืชผลตกต่ำ จึงทำให้รายได้ที่ได้รับไม่สมดุลคือไม่เพียงพอกับความจำเป็นที่จะต้องใช้จ่าย นำไปสู่การเกิดหนี้สินและสูญเสียที่ดินในที่สุด เนื่องจากเกษตรกรนำที่ดินของตนไปจำนองค้ำประกันการกู้ยืม หรือบางที่ต้องขายที่ดินเพื่อใช้หนี้ ปัจจุบันสถานการณ์ด้านราคาผลผลิตภาคเกษตรเมื่อเทียบกับต้นทุนการผลิต ก็ยังมีแนวโน้มที่ตกต่ำอย่างต่อเนื่อง แต่เกษตรกรจำนวนมาก ก็ยังคงเสี่ยงลงทุนผลิตพืชผลการเกษตรต่อไป เนื่องจากการรับจ้างนอกภาคเกษตรในชุมชนหรือในเมือง ไม่สามารถสร้างรายได้ทดแทนอย่างมั่นคงตลอดไปได้

จากเอกสารรายงานของหน่วยงานราชการหลายหน่วยงาน ที่ทำงานเกี่ยวกับการพัฒนาและแก้ไขปัญหาด้านการเกษตร ได้วิเคราะห์สาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดปัญหาหนี้สิน คือ ที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ อายุ เพศ การผลิต การถือครองที่ดิน ปัญหาภัยธรรมชาติ (งานสถิติการเกษตร, 2543) การพึ่งพาแหล่งเงินกู้นอกระบบ การขาดเทคโนโลยีการผลิตที่มีประสิทธิภาพ การขาดที่ดินทำกิน การไม่รู้เท่าทันจนถูกพ่อค้าคนกลางกดราคา (คณะกรรมการการเกษตรและสหกรณ์, 2533) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าสาเหตุของปัญหาเกิดจากตัวเกษตรกรเองรวมทั้งสิ่งแวดล้อมและความสัมพันธ์ในชุมชน โดยปฏิเสธสาเหตุในเชิงนโยบายของรัฐและสาเหตุจากโครงสร้างเศรษฐกิจที่ไม่เท่าเทียมกัน การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาหนี้สินดังกล่าว ส่งผลต่อเนื่องไปสู่นโยบายการแก้ไขปัญหาหนี้สินของ

รัฐ ที่ปรากฏในลักษณะของการลงไปแก้ไขเพียงระดับพื้นที่ โดยการเพิ่มศักยภาพของเกษตรกรในการผลิตด้วยวิธีต่างๆ เช่น การให้ความช่วยเหลือด้านเงินทุน การพักชำระหนี้ การประกันราคาผลผลิตของเกษตรกร การเพิ่มเทคโนโลยีการเพาะปลูก การส่งเสริมอาชีพเพื่อเพิ่มรายได้โดยการแปรรูปผลผลิตและการฝึกทักษะงานฝีมือ หัตถกรรมต่างๆ เป็นต้น (เสนห์ จามริก, 2544)

ขณะที่นักวิชาการหลายท่านมีการวิเคราะห์ที่แตกต่างออกไปจากการวิเคราะห์ของรัฐ โดยเห็นว่า การแก้ไขปัญหาหนี้สินของรัฐมักยึดติดกับการแก้ไขปัญหาโดยการเพิ่มผลผลิตและการเพิ่มรายได้เป็นหลัก ซึ่งยังเป็นการแก้ปัญหาที่ไม่ตรงจุด แยกส่วน ไม่ใช่สาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรตกอยู่ในวงจรปัญหาหนี้สิน สาเหตุด้านการผลิตเป็นเพียงสาเหตุหนึ่งของปัญหา สาเหตุที่แท้จริงของปัญหาหนี้สินเกษตรกรที่เป็นปัญหาใหญ่แต่รัฐพยายามมองข้าม คือปัญหาเชิงโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่ไม่เอื้อให้เกษตรกรเข้าถึงปัจจัยการผลิต ปัญหาโครงสร้างกลไกการตลาดที่บิดเบือนไม่เป็นธรรม ปัญหาการบริโภคนิยมที่มาพร้อมกับการขยายตัวของระบบทุนนิยม (อภิชัย พันธเสน, 2539 วิฑูรย์ เลี่ยนจำรูญ, 2535 และดำรง ฐานดี, 2538) รวมทั้งปัญหาจากระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในท้องถิ่น สาเหตุต่างๆ เหล่านี้ต่างหาก เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เกษตรกรเป็นหนี้

ปัญหาเชิงโครงสร้างการจัดการทรัพยากรและกลไกการตลาดที่ไม่เป็นธรรม เป็นปัญหาที่ยากจะผลักดันแก้ไขได้ในระดับประเทศ แม้จะมีกระแสเรียกร้องจากกลุ่มเกษตรกรโดยการสนับสนุนของนักพัฒนาและนักวิชาการ เพื่อให้มีการผลักดันแก้ไขปัญหาในเชิงโครงสร้างดังกล่าวมาเนิ่นนาน เช่น การจัดตั้งสภาเกษตรกร การปฏิรูประบบกฎหมาย การเสียดายในอัตราก้าวหน้า การใช้สิทธิเชิงซ้อนในการจัดการทรัพยากรของชุมชน เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธ์, 2544 อัมมาร สยามวาลา, 2534 และพฤษชัย ฤทธิวิลา, 2544) ผ่านงานเขียน ววงเสวนาทางวิชาการต่างๆ ก็ตาม แต่แนวทางการแก้ปัญหาภาคเกษตรของรัฐก็ยังคงเน้นการเพิ่มผลผลิตเพิ่มรายได้ และการระดมเงินเชื่อสู่ชนบทผ่านสถาบันการเงินและโครงการพัฒนาต่างๆ เช่นเดิม ไม่สามารถผลักดันสู่การแก้ไขอย่างเป็นรูปธรรมในระดับโครงสร้างนโยบายได้

ผู้วิจัยเห็นด้วยกับการวิเคราะห์สาเหตุและแนวทางการแก้ปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรมในระดับมหภาค ที่นักวิชาการพยายามผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาในเชิงโครงสร้าง เพื่อให้มีการจัดการทรัพยากรและเกิดกลไกการตลาดที่เป็นธรรมกับเกษตรกร แต่การผลักดันให้เกิดการแก้ไขปัญหาในเชิงโครงสร้าง มีความสลับซับซ้อนและต้องใช้พลังทางสังคมมหาศาลในการขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงนโยบายอย่างจริงจัง เนื่องจากเป็นเรื่องของการได้และเสียผลประโยชน์เชิงเศรษฐกิจ อำนาจ การเมือง การผลักดันแก้ไขให้เกิดผลในทางปฏิบัติได้จริงอย่างทันทีทันใดจึงเป็นไปได้ยาก และงานวิชาการที่อธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สินรวมทั้งข้อเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาที่เป็นการวิเคราะห์จากนักวิชาการและนักพัฒนา ทั้งในภาครัฐและองค์กรเอกชน มีการศึกษา

กันมากพอสมควรแล้ว ส่วนใหญ่เป็นการแก้ปัญหาที่มาจากคนนอกคิดแทนเกษตรกรทั้งสิ้น ผู้วิจัยจึงเห็นว่า จุดเน้นของงานศึกษาชิ้นนี้ น่าจะสามารถชี้ให้เห็นปฏิบัติการของการแก้ไขปัญหาในระดับย่อยคือในระดับชุมชน หัวใจสำคัญอยู่ที่การศึกษาระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร ที่สะท้อนจากการวิเคราะห์และปฏิบัติการแก้ไขปัญหาในวิถีชีวิตประจำวัน ซึ่งน่าจะให้เห็นภาพของการแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรมและรอบด้านมากกว่า โดยเฉพาะการศึกษาในกรณีชุมชนที่เข้มแข็งจะยิ่งเห็นศักยภาพในการแก้ไขปัญหาที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

หมู่บ้านป่าไผ่ เป็นอีกหมู่บ้านหนึ่งที่ประสบกับปัญหาหนี้สินในขั้นวิกฤติ จากข้อมูลที่เกษตรกรของหมู่บ้านไปลงทะเบียนเป็นเกษตรกรยากจน ณ ที่ว่าการอำเภอคอยสะเก็ด จำนวน 181 หลังคาเรือน พบว่า ประเด็นปัญหาที่เกษตรกรอยากให้รัฐช่วยเหลือมากที่สุดคือปัญหาหนี้สิน แจ่งไว้ 97 ราย ปัญหาที่ดินทำกิน 66 ราย และปัญหาที่อยู่อาศัย 18 ราย ยอดหนี้สินที่เกษตรกรหมู่บ้านป่าไผ่ แจ่งไว้รวมทั้งสิ้น 17,850,000 บาท (ข้อมูลจากที่ว่าการอำเภอคอยสะเก็ด, 10 ก.พ. 2547) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นหนี้ในระบบ ผู้วิจัยได้พบว่า ปัจจุบันปัญหาหนี้สินถูกหยิบยกขึ้นสู่เวทีสาธารณะโดยครอบครัวเกษตรกรที่ประสบปัญหา กลุ่มผู้นำของชุมชน ในที่ประชุมของหมู่บ้าน อันนำไปสู่การปรึกษาหารือ เกิดกระบวนการเรียนรู้วิเคราะห์ถึงปัญหาร่วมกัน ระหว่างกลุ่มผู้นำ เจ้าหน้าที่รัฐที่เกี่ยวข้องในระดับพื้นที่ นักวิชาการ จนเกิดองค์ความรู้และมีปฏิบัติการในการแก้ไขบรรเทาปัญหาที่หลากหลายในระดับชุมชน ได้เกิดกิจกรรมการลดรายจ่ายและเพิ่มรายได้ในด้านการผลิตและการบริโภค เช่น การลดต้นทุนการผลิต การปรับเทคนิคการผลิต การจัดการแรงงาน การลดการบริโภค การลดค่าใช้จ่ายภาษีสังคมในชุมชน การผลิตอาหารรวมทั้งเครื่องอุปโภคบริโภคบางส่วนเอง เป็นต้น ตลอดจนการเรียนรู้เพื่อการต่อรองในระดับนโยบาย โดยได้ผสมผสานทุนที่มีอยู่ในชุมชนและนอกชุมชนซึ่งอาจเรียกรวมๆว่า “ทุนทางสังคม” (Social Capital) เข้ามาร่วมแก้ไขปัญหา เริ่มจากการแก้ไขระดับพื้นที่ก่อน เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาในระดับโครงสร้างนโยบายต่อไป กระบวนการเรียนรู้โดยการผสมผสานทุนทางสังคมในชุมชนเช่นนี้ เป็นกระบวนการเรียนรู้แบบค่อยเป็นค่อยไปตามกระบวนการธรรมชาติ แต่มีพลวัตและมีพัฒนาการที่มีพลังน่าสนใจ ผู้วิจัยจึงมีคำถามในการวิจัยครั้งนี้ว่า

1.2 คำถามในการวิจัย

1. ครอบครัวเกษตรกรเมื่อเผชิญกับปัญหาหนี้สิน ได้มีกระบวนการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้อันนำไปสู่การวิเคราะห์สาเหตุและทางแก้ปัญหานี้สิน อย่างไร และขยายไปสู่การวิเคราะห์ร่วมในระดับชุมชนอย่างไร
2. ครอบครัวเกษตรกรได้มีกระบวนการเรียนรู้ที่จะผสมผสานทุนทางสังคม ในชุมชนและนอกชุมชนนำไปสู่ปฏิบัติการเพื่อแก้ปัญหานี้สินระดับครอบครัว และขยายสู่ระดับชุมชนในลักษณะอย่างไร

1.3 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 1) เพื่อศึกษาว่าครอบครัวเกษตรกรในชุมชน เมื่อเผชิญกับปัญหาหนี้สิน ได้มีกระบวนการเรียนรู้ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้อันนำไปสู่แนวทางการวิเคราะห์สาเหตุ ผลกระทบ และทางแก้ไขปัญหาหนี้สินที่เกิดกับครอบครัวและชุมชนอย่างเชื่อมโยงอย่างไร
- 2) เพื่อศึกษาว่าครอบครัวเกษตรกร มีกระบวนการเรียนรู้ที่จะใช้องค์ความรู้นำไปสู่ปฏิบัติการ โดยการผสมผสานทุนทางสังคมที่มีอยู่ในชุมชนมาแก้ไขปัญหาหนี้สิน ทั้งระดับครอบครัว ชุมชน และขยายสู่ระดับ โครงสร้างนโยบายอย่างไร

1.4 แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนแนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ได้ทบทวนในส่วนที่สำคัญ 5 ประเด็นคือ

- แนวคิดเรื่องรัฐกับการพัฒนาภาคเกษตรในชนบท ในฐานะที่เป็นสาเหตุเชิงโครงสร้างของปัญหาหนี้สิน
- แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) และการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน (Sustainable Agriculture) ในฐานะที่เป็นข้อเสนอทางเลือกในการแก้ไขปัญหา
- แนวคิดเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม ในฐานะที่เป็นการทำความเข้าใจในระดับจุลภาค
- แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม (Social Capital) ในฐานะที่เป็นเครื่องมือของชุมชนในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน
- แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้เฉพาะที่/สถานการณ์ (Situated Knowledge) ในฐานะที่เป็นพลวัตของครอบครัวและชุมชนในการจัดการแก้ไขปัญหาหนี้สิน

1.4.1 แนวคิดเรื่องรัฐกับการพัฒนาภาคเกษตรในชนบท

ปัญหาหนี้สินภาคเกษตรของเกษตรกรในชนบท ส่วนหนึ่งเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างของการพัฒนาชนบทไทยในช่วงกว่าสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ด้วยอิทธิพลการพัฒนาเกษตรกระแสหลัก (Mainstream Agriculture) ที่รัฐและทุนนิยมได้อาศัยแนวทางการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ (Economic Development) และความทันสมัย (Modernization) อันเป็นชุดความหมายที่กำหนดรูปแบบทิศทางของการพัฒนาชนบท (ศุภชัย เจริญวงศ์, 2544) กลไกอำนาจของรัฐและกลไกเศรษฐกิจการตลาดแบบทุนนิยมที่เข้าไปแทรกแซงการผลิตภาคเกษตรในชนบท เพื่อให้เกิดการผลิตในเชิงพาณิชย์ หรือที่รู้จักกันว่า “การปฏิวัติเขียว” (Green Revolution) การขยายพื้นที่การผลิต การส่งเสริมการผลิตอย่าง

เข้มข้น การส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจเชิงเดี่ยว (Mono Crop) ที่จำเป็นต้องใช้เทคโนโลยี และปัจจัยการผลิต เช่น เครื่องจักรกล ปุ๋ย สารเคมี ช่วยเร่งการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มากขึ้น ตามความต้องการของตลาด สำหรับในภาคเหนือความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นชัดเจน เมื่อมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคกลางกับภาคภาคเหนือช่วงปี พ.ศ 2460-2465 ทำให้เกิดการค้าขายสินค้าเกษตรส่งไปยังภาคกลาง และนับตั้งแต่ปี พ.ศ 2500 รัฐได้ใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การส่งเสริมนโยบายการเกษตร กฎหมาย นโยบายการค้าเสรี ฯลฯ เป็นเครื่องมือในการทำให้กลไกของรัฐและทุนนิยมดำรงความได้เปรียบเหนือทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิตของเกษตรกร และความได้เปรียบในกลไกตลาดในระบบทุนนิยม (อนุชาติ พวงคำดี และอรทัย อาจอำ, 2541)

ฟิลิป เฮอร์ซ (2533) ได้ศึกษาบทบาทของรัฐไทยในการพัฒนาชนบท และชี้ให้เห็นว่าการพัฒนาชนบทของรัฐนั้น เป็นกระบวนการเชื่อมต่อระหว่างรัฐกับหมู่บ้านทั้งในเชิงภูมิศาสตร์และในเชิงสถาบัน เพื่อให้ชนบทมีความทันสมัยและพัฒนา ซึ่งถือว่าเป็นวาทกรรมการพัฒนาของรัฐ ทำให้รัฐมีความชอบธรรมในการเข้าควบคุมหมู่บ้านมากขึ้น และความชอบธรรมของระบบทุนนิยมให้มีส่วนกำหนดชีวิตและการทำงานของชาวชนบทมากขึ้น เกิดการครอบงำทางอุดมการณ์และปฏิบัติการภายใต้วาทกรรมของการพัฒนา ดังนั้น กระบวนการพัฒนาที่มีนัยยะของความทันสมัยคือการเปลี่ยนแปลงจากสถานะที่ล้าหลังไปสู่ความเจริญในอนาคต และความเป็นรัฐชาติที่มีนัยยะของการผนวกรวมเอาชุมชนท้องถิ่นต่างๆ เข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจรัฐเดียวกันนั้น จึงไม่ใช่เป็นการพัฒนาเพื่อให้ประชาชนในชนบทมีคุณภาพชีวิตที่ดีเป็นวัตถุประสงค์หลัก วัตถุประสงค์ที่แท้จริงคือการสร้างฐานรองรับการพัฒนาเศรษฐกิจแบบทุนนิยมโดยการลงทุนสร้างโครงสร้างพื้นฐาน และสร้างความมั่นคงในด้านการปกครองของรัฐต่อภัยจากการคุกคามของคอมมิวนิสต์ โดยขยายอำนาจปกครองไปทั่วทุกภูมิภาคนั่นเอง (อภิชัย พันธเสน, 2539) จึงไม่น่าแปลกใจว่า หน่วยงานราชการต่างๆ ที่กระจายไปสู่ชนบท ไม่ได้เข้าไปเพื่อตอบสนองความต้องการของท้องถิ่นเป็นหลัก แต่เป็น "แขนขา" ของราชการส่วนกลาง ที่จะครอบงำ ทดแทน และกลบอำนาจเดิมของชุมชน พร้อมกับดูดกลืนทรัพยากรท้องถิ่นไปปรับใช้ภาคอุตสาหกรรมส่วนกลางซึ่งขยายเครือข่ายเชื่อมโยงกับชนบทมากกว่า

กระบวนการพัฒนาในลักษณะเช่นนี้ ทำให้ภาคอุตสาหกรรมได้รับกำไรมหาศาลจากส่วนต่างของการผลิตภาคเกษตรกรรม ชนบทกลายเป็นแหล่งแรงงานราคาถูกของภาคอุตสาหกรรม เป็นแหล่งผลิตอาหารราคาถูกซึ่งถูกกดราคาในประเทศไว้ และสร้างกำไรมหาศาลแก่ผู้ส่งออกไม่ก็รายขณะที่เงินตราของเกษตรกรจากการผลิตพืชเศรษฐกิจซึ่งเป็นกำไรเพียงน้อยนิด ก็ถูกดูดกลับมาสู่ภาคธุรกิจอุตสาหกรรมใหม่ในรูปของปุ๋ย สารเคมี รถไถ เครื่องใช้ไฟฟ้า และสินค้าอุปโภคบริโภคสำเร็จรูปต่างๆ ที่กลายเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับเกษตรกรไปแล้ว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543)

โดยทฤษฎีแล้วเชื่อว่า เกษตรแผนใหม่จะช่วยเพิ่มผลผลิตอาหาร แก้ไขปัญหาความมั่นคงทางอาหารให้กับประชากรโลกได้ และผลผลิตที่เพิ่มขึ้นก็จะสร้างรายได้ให้กับเกษตรกรรายจน ซึ่งข้อเท็จจริงที่เกิดขึ้นกลับพิสูจน์ว่าทฤษฎีนี้ไม่เป็นจริง เพราะถ้าคนจนที่ไม่มีเงินขาดกำลังซื้อแล้วการเพิ่มผลผลิตก็ไม่สามารถช่วยอะไรได้ และการผลิตสินค้าเกษตรได้มากๆ ก็ไม่สามารถเพิ่มรายได้ให้กับเกษตรกรได้ ถ้าหากว่าราคาสินค้าเกษตรตกต่ำ (วิลาส เตชะไพบูลย์, 2546) ทั้งนี้ เมื่อพิจารณาถึงโครงสร้างตลาดสินค้าเกษตรเป็นโครงสร้างที่มีผู้ขาย (เกษตรกร) มากมายแต่มีผู้รับซื้อสินค้า (พ่อค้าคนกลาง โรงสี อุตสาหกรรมแปรรูป หรือผู้ส่งออก) น้อยราย เนื่องจากโครงสร้างตลาดสินค้าเกษตรของกลุ่มธุรกิจอุตสาหกรรมเกษตร กลุ่มพ่อค้าส่งออก ขาดคุณสมบัติการเป็นตลาดที่มีการแข่งขันอย่างสมบูรณ์ มีลักษณะคล้ายไปในเชิงตลาด Monopsony คือเป็นตลาดของการผูกขาด ในขณะที่โครงสร้างตลาดของเกษตรกรในชุมชน กลับมีลักษณะของความเป็นตลาดแข่งขันกันอย่างสมบูรณ์ หมายความว่า พ่อค้าคนกลางสามารถที่จะตัดสินใจเลือกซื้อสินค้าจากเกษตรกรคนใดคนหนึ่งได้ทั้งในราคาที่ถูกต้องที่สุด และสินค้ามีคุณภาพดี และการตัดสินใจขายสินค้าของเกษตรกรก็ขึ้นอยู่กับความพึงพอใจในราคาที่พ่อค้าเสนอซื้อในขณะนั้น โดยมากเกษตรกรจะอยู่ภายใต้ความกดดันมากกว่า เพราะเกษตรกรผู้ขายสินค้ามีจำนวนมาก ไม่สามารถเลือกผู้ซื้อได้ เกษตรกรต้องนำสินค้าสู่ตลาดในเวลาเดียวกันไม่สามารถที่จะกักเก็บสินค้าเกษตรไว้ได้ เนื่องจากสินค้ามีลักษณะเป็นสินค้าสด การนำสินค้าสู่ตลาดในเวลาเดียวกันจำนวนมาก ทำให้ราคาสินค้าตกต่ำลง ภายใต้บรรยากาศเช่นนี้ ราคาสินค้าเกษตรในประเทศที่เกษตรกรได้รับอยู่ในเกณฑ์ต่ำกว่าที่ควรจะเป็น สาเหตุของปัญหาจึงไม่ได้เป็นความผิดของพ่อค้าคนกลางหรือผู้รับซื้อที่ไปกดราคาสินค้า แต่เป็นเพราะลักษณะโครงสร้างตลาดที่ไม่อำนวย ทำให้อาชีพเกษตรกรซึ่งเป็นผู้ผลิตอยู่ในฐานะที่เสียเปรียบตลอดมา

ด้านแรงงาน อัมมาร สยามวาลา (อ้างจาก มิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2542) เห็นว่า ภาคเกษตรของไทยได้อ่อนแอหรือสูญเสียศักยภาพของความสามารถได้เปรียบโดยเปรียบเทียบเป็นอันมาก เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในภาคอุตสาหกรรมการผลิต ทำให้ค่าจ้างแรงงานสูงขึ้น เมื่อค่าจ้างแรงงานกระเถิบตัวสูงอย่างรวดเร็ว ภาคเกษตรก็ไม่สามารถความสามารถในการแข่งขันในตลาดแรงงานกับภาคอุตสาหกรรมซึ่งมีผลตอบแทนที่ดีกว่าและขยายตัวเร็วกว่าได้ ผลกระทบที่เกิดขึ้นชัดเจนก็คือ การอพยพหลังไหลของแรงงานหนุ่มสาวจากภาคเกษตรกรรมสู่ภาคอุตสาหกรรม เพราะหนุ่มสาวรุ่นใหม่เริ่มเห็นว่า อาชีพเกษตรกรเป็นอาชีพที่เหน็ดเหนื่อยและได้ค่าตอบแทนน้อยเมื่อเปรียบเทียบกับอาชีพราชการ/รัฐวิสาหกิจ และรับจ้างในภาคอุตสาหกรรม ขณะที่ผู้ประกอบการก็พยายามสนับสนุนให้บุตรหลานได้เรียนสูงเพื่อจะได้ทำงานที่ได้ค่าตอบแทนสูงเช่นกัน สถานการณ์การขาดทุนจากการผลิตภาคเกษตรอย่างต่อเนื่องดังกล่าวก ทำให้ภาคเกษตรที่ในอดีตเคยได้ชื่อว่าช่วยสนับสนุนภาคอุตสาหกรรม ปัจจุบันกลับกลายเป็นภาคอุตสาหกรรมที่ช่วยเหลือหนุนให้เกษตรกร

ดำรงอยู่ได้ เพราะทุกวันนี้ เกษตรกรยังคงทำการเกษตรได้ก็ด้วยอาศัยรายได้จากนอกภาคเกษตร มี การศึกษาว่ากว่าครึ่งของรายได้ของคนในชนบทไทยมีที่มาจากการทำงานอื่นๆ นอกไร่นา จากการศึกษาของโครงการ Rural of farm Employment Assessment in Thailand (1982) พบว่า เวลาในการทำงานในรอบ 1 ปี ของชาวนาชาวไร่ภาคเหนือ ได้ถูกใช้ไปเพื่อการทำงานนอกภาคการเกษตรเป็น จำนวนมากถึงร้อยละ 80 ของเวลาทำงานทั้งหมด (จามะรี พิทักษ์วงศ์, 2530 และ เดโซ ไชยทัพบ, 2539) ชาวชนบทที่อพยพไปเป็นแรงงานรับจ้างในเมืองบางส่วนถูกดึงสู่ธุรกิจการค้าประเวณี ทำให้ ชนบทสูญเสียทรัพยากรแรงงานและเกิดการล่มสลายของสถาบันครอบครัว ในด้านการบริโภค การ ที่เกษตรกรแผนใหม่เน้นการผลิตเชิงพาณิชย์ ผลิตเฉพาะอย่างเพื่อขาย ทำให้การผลิตเพื่อบริโภคที่เคย หลากหลายในชุมชนของเกษตรกรหมดไป สินค้าอุปโภคบริโภคหลายชนิดที่เคยผลิตได้เอง ก็กลายเป็น สินค้าผูกขาดในระบบทุนนิยมไปแล้ว เช่น สุรา ข้าวสาร ไข่ ไข่ แม้กระทั่งน้ำดื่ม รวมทั้งปัจจัย การผลิตคือเมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี ยาฆ่าแมลง ฮอร์โมน ก็ล้วนเป็นสินค้าผูกขาดทั้งสิ้น ทิศทางการพัฒนา ประเทศของรัฐที่ผ่านมา จึงเป็นการพัฒนาที่ไม่สมดุล เพราะได้สร้างความเหลื่อมล้ำในการกระจาย รายได้ การเข้าถึงปัจจัยการผลิต และสร้างกลไกตลาดที่ไม่เป็นธรรมระหว่างภาคอุตสาหกรรมใน เมืองกับภาคเกษตรกรรมในชนบท เนื่องจากระบบทุนนิยมที่มีอำนาจของรัฐสนับสนุนในลักษณะ นโยบาย กฎหมาย โครงสร้างพื้นฐาน ในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ได้เอื้อต่อการผูกขาดควบคุม ตลาดของการผลิต และการบริโภค ทั้งระบบ

1.4.2 แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development)

และแนวคิดการเกษตรแบบยั่งยืน (Sustainable Agriculture)

ทิศทางการพัฒนาของประเทศไทยตามแนวการพัฒนาระแสหลัก ที่เน้นการพัฒนาด้าน เศรษฐกิจเป็นหลัก (Economic development) เมื่อถึงช่วงหนึ่งของการพัฒนา ก็ได้รับการวิพากษ์ วิจารณ์ถึงผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการพัฒนาว่า แม้จะทำให้สภาพเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ เจริญเติบโต แต่ก็มีผลกระทบที่เป็นปัญหาสังคมเกิดขึ้นในหลายด้าน ดังข้อสรุปของแผนพัฒนา เศรษฐกิจฉบับที่ 8 ที่ว่า เศรษฐกิจดี สังคมมีปัญหา การพัฒนาไม่ยั่งยืน การวิพากษ์วิจารณ์ได้เกิดขึ้น อย่างกว้างขวางโดยนักวิชาการสายวัฒนธรรมชุมชน และนักวิชาการสายเศรษฐศาสตร์การเมือง (Political economy)

กระแสต่อต้านการพัฒนาระแสหลักไม่ได้เกิดขึ้นแต่เพียงในประเทศไทยเท่านั้น แต่เกิด ขึ้นในระดับโลก เป็นกระแสที่โต้ตอบมุมมองและการสร้างภาพต่อการพัฒนาและความด้อยพัฒนา ที่ได้รับอิทธิพลมาจากการพัฒนาระแสหลัก (Escobar, 1995) โดยในปี 1990 สำนักงานโครงการ การพัฒนาแห่งองค์การสหประชาชาติ (UNDP) ได้นำเสนอแนวคิดในการพัฒนาว่าด้วย “การพัฒนา

ที่ยั่งยืน” (Sustainable Development) สารระของการพัฒนาที่ยั่งยืนก็คือ การให้ความสำคัญกับการพัฒนาในแง่ที่จะก่อให้เกิดความยั่งยืนต่อระบบนิเวศสิ่งแวดล้อม และความเป็นธรรมต่อวิถีชีวิตของคนในสังคมทั้งในปัจจุบันและอนาคต (Ekins, 2000) เช่น มีการเสนอว่า การพัฒนาแบบยั่งยืนคือการพัฒนาที่ตอบสนองต่อความต้องการของคนรุ่นปัจจุบันโดยไม่ปิดกั้นปิดโอกาสความสามารถของคนรุ่นอนาคตที่จะสนองความต้องการของเขาเอง (ปรีชา เปี่ยมพงษ์สานต์, 2544)

การพัฒนาที่ยั่งยืน จึงได้รับการตอบสนองในฐานะที่เป็นทางเลือกของการพัฒนา จนมีการนำเสนอให้เป็นแนวทาง/ยุทธศาสตร์ของการพัฒนาแยกออกไปหลายด้าน เช่น การพัฒนาเศรษฐกิจที่ยั่งยืน (Economic Sustainability) การพัฒนาสังคมวัฒนธรรมที่ยั่งยืน (Social and cultural Sustainability) การพัฒนาสิ่งแวดล้อมแบบยั่งยืน (Environmental Sustainability) การพัฒนาการเมืองแบบยั่งยืน (Political Sustainability) การพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน (Sustainable Agriculture) เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม การวิเคราะห์และการตีความเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน ที่ชูประเด็นมิติในด้านสิ่งแวดล้อมทรัพยากรเข้าไปในกระบวนการพัฒนานั้น ก็ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์เช่นกัน นักวิชาการหลายท่าน เช่น ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542) ได้วิเคราะห์การพัฒนาแบบยั่งยืนในฐานะที่เป็นวาทกรรมว่า การพัฒนากระแสหลักเป็นความหมายในเชิงครอบงำทำให้ประเทศ สังคม กลุ่มคนที่ได้เปรียบจากการพัฒนาเศรษฐกิจและความทันสมัย เกิดความชอบธรรมในการดำรงความได้เปรียบบนความเสียเปรียบของผู้ที่ด้อยกว่า และการพัฒนาที่ยั่งยืนตามแนวทางการพัฒนากระแสหลัก ก็ไม่ได้มีสิ่งใดใหม่ นอกจากเป็นการเพิ่มมิติสิ่งแวดล้อมลงไป เพื่อดำรงไว้ซึ่งความชอบธรรมในการใช้ทรัพยากรธรรมชาติต่อไป เป็นวาทกรรมที่ทำให้การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและการพัฒนาแบบทันสมัยซึ่งไปกันไม่ได้กับการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นเรื่องที่ไปด้วยกันได้ เช่นเดียวกับ Pearce ที่มีความเห็นว่า การทำให้การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมเป็นเป้าหมายสำคัญสำหรับการพัฒนาเพื่อความยั่งยืนของทรัพยากรธรรมชาติ ก็เท่ากับว่าเป็นการใช้ทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจที่ยั่งยืนต่อไปในอนาคตนั่นเอง (Pearce, 1990)

เมื่อมองการพัฒนาที่ยั่งยืนในประเด็นด้านการเกษตรหรือที่เรียกกันว่า “การเกษตรแบบยั่งยืน” (Sustainable Agriculture) นั้น ก็มีการให้ความหมายไว้ว่า เป็นการใช้อยู่แบบและวิธีการผลิตที่สนองตอบต่อเรื่องสำคัญคือ การมีอาหารเพียงพอ การรักษาระดับการผลิตทางการเกษตรให้ดำรงอยู่ในระยะยาวและรักษาคุณภาพของทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่จำเป็นสำหรับการผลิตทางการเกษตรรูปแบบและวิธีดังกล่าวอาจเป็นเรื่องของระบบเกษตรกรรมทางเลือก เช่น เกษตรผสมผสาน เกษตรกรรมอินทรีย์ เกษตรธรรมชาติ เป็นต้น

ในด้านการปฏิบัติ เกิดกรณีเกษตรกรตัวอย่างที่ถือว่าปฏิบัติตามแนวทางเกษตรยั่งยืน และได้รับการยกย่องนำเสนอต่อสาธารณชน เช่น เกษตรผสมผสานของมหาอยู่ สุนทรชัย วนเกษตรของ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม เกษตรกรรมอินทรีย์ ของพันธุ์เลิศ บูรณศิลป์ และขยายผลสู่ระดับชุมชน ตลอดจนผู้สนใจ จนเกิดเครือข่ายเกษตรกรรมทางเลือกในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2532 เกิดการรวมตัวกันขององค์กรพัฒนาเอกชนทั่วประเทศ ในปี พ.ศ. 2535 เพื่อผลักดันการพัฒนาระบบตลาดที่เป็นธรรมสำหรับผู้ผลิต การเชื่อมประสานกับขบวนการของผู้บริโภค เกิดการจัดกิจกรรมตลาดทางเลือกหลากหลายรูปแบบ เกิดกิจกรรมการแปรรูปและพัฒนาผลิตภัณฑ์ การให้ความรู้กับผู้บริโภคเกี่ยวกับผลิตภัณฑ์สีเขียว การบริโภคทางเลือก ในส่วนของรัฐ ได้มีการกำหนดแผนพัฒนาการเกษตรโดยนำแนวทางเกษตรทางเลือกไปประยุกต์ใช้เช่นกัน เช่น มีการขยายพื้นที่ปรับโครงสร้างการเกษตรแบบยั่งยืน ให้มีพื้นที่ไม่ต่ำกว่าร้อยละ 20 ของพื้นที่เกษตรกรรมทั่วประเทศ โดยมีระบบเกษตรรูปแบบต่างๆ เป็นทางเลือกแก่เกษตรกรที่จะตัดสินใจนำมาประยุกต์ใช้ในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมของตน ซึ่งนโยบายนี้มีปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8 (ชว นว รัตน วรา หะ, 2535)

จะเห็นได้ว่า แม้ในระดับของการให้ความหมายของเกษตรยั่งยืน จะยังอยู่ในมิติประเด็นเรื่องของทรัพยากรสิ่งแวดล้อมอยู่ แต่ในด้านการปฏิบัติระดับชุมชนของประเทศไทย กลับมีความเคลื่อนไหวในการนำแนวทางการพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืน ไปปรับใช้ในมิติที่หลากหลาย ไม่ได้จำกัดในด้านของสิ่งแวดล้อมเพียงอย่างเดียว แต่ในมิติอื่นๆ ด้วย เช่น การผลิต การตลาด และการบริโภค ที่เน้นความพอเพียง การพึ่งพาตนเอง และความเป็นธรรมด้วย ซึ่งอาจเป็นเพราะว่า วาทกรรมการพัฒนาที่ยั่งยืนนั้น ก็เป็นวาทกรรมที่ได้รับอิทธิพลจากสากลเช่นกัน ซึ่งในบริบทของประเทศอื่น โดยเฉพาะในยุโรปมีปัญหาในด้านสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากการพัฒนากระแสหลักมาก ทำให้วาทกรรมพัฒนาที่ยั่งยืนถูกแปลงสู่มิติในการให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมเป็นหลัก ขณะที่ประเทศไทยในภาคชนบท มีบริบทของปัญหาที่เดือดร้อนเร่งด่วนยิ่งกว่าด้านสิ่งแวดล้อมคือเรื่องของปัญหาหนี้สิน จึงทำให้ปฏิบัติการของการแปลแนวคิดว่าด้วยการพัฒนาเกษตรแบบยั่งยืน ถูกนำไปใช้แก้ไขปัญหาระบบปากท้องเป็นประเด็นสำคัญ

1.4.3 แนวคิดเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม

ปัญหาหนี้สินเกษตรกร ที่ผ่านมาการศึกษาเกี่ยวกับสาเหตุของปัญหาหนี้สินและการนำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สินมีการวิเคราะห์ที่หลากหลาย ทั้งจากรัฐ นักวิชาการ นักพัฒนา ซึ่งมีผลทำให้แนวคิดและการนำเสนอยุทธศาสตร์ในการแก้ไขปัญหาแตกต่างกันไปด้วย อาจแบ่งกลุ่มแนวคิดออกเป็น 3 กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มแรก เป็นกลุ่มของนักวิชาการเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ที่อยู่ในส่วนราชการ มองสาเหตุของปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม โดยมีความเชื่อว่า สาเหตุสำคัญอันเกิดจากตัวเกษตรกรเอง ที่ขาดการศึกษา ขาดการควบคุมจำนวนประชากร มีปัญหาสุขภาพอนามัย มีระบบการผลิตที่ล้าหลัง และมีสาเหตุอื่นๆ คือสาเหตุจากภัยธรรมชาติ สภาพดินฟ้าอากาศ รวมทั้งสาเหตุปัจจัยทางกายภาพ เช่น การขาดที่ทำกิน แหล่งน้ำไม่เพียงพอ พืชพันธุ์ไม่ได้คุณภาพ สาเหตุเหล่านี้ ทำให้เกษตรกรต้องอยู่ในภาวะขาดทุนในกระบวนการผลิต (งานสถิติการเกษตร, 2543) และเมื่อเกษตรกรกู้ยืมเงินนอกระบบที่มีอัตราดอกเบี้ยสูง ทำให้เกษตรกรไม่สามารถใช้หนี้ได้ ดังนั้น การเพิ่มทุนการผลิตและเสริมประสิทธิภาพการผลิตภาคเกษตรให้เพิ่มขึ้น จะทำให้เกษตรกรมีรายได้จากการขายผลผลิตที่มีปริมาณและคุณภาพสูง สามารถแก้ปัญหาความยากจนและปัญหาหนี้สินได้ การวิเคราะห์ดังกล่าว มีผลต่อแนวทางการแก้ไขปัญหา ที่แปลงสู่ภาคปฏิบัติผ่านนโยบาย โครงการ แผนงาน/กิจกรรมต่างๆ ของหน่วยงานภาครัฐ เพื่อการแก้ไขโดยการเพิ่มศักยภาพการผลิต แต่เป็นการแก้ไขในลักษณะ “บนสู่ล่าง” (Top-down) เช่น การอบรมให้ความรู้ ให้เทคนิคเพื่อให้เกิดการเพิ่มผลผลิตและให้ผลผลิตมีคุณภาพ การส่งเสริมการเพาะปลูกเพื่อการลดต้นทุนการผลิต การพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการเกษตร การแนะนำให้รวมกลุ่ม รวมทั้ง การสนับสนุนปัจจัยการผลิตและการให้บริการสินเชื่อในระบบของรัฐ นำไปสู่นโยบายสินเชื่อเกษตรกรของรัฐเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2509 เกิดธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธ.ก.ส.) ซึ่งต่อมาได้กลายเป็นแหล่งเงินกู้รายใหญ่ของเกษตรกร (พฤษ์ เกาหวี, 2544)

กลุ่มที่สอง เป็นกลุ่มนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ได้ออกมาวิพากษ์วิจารณ์แนวทางการพัฒนาและแก้ไขปัญหาของรัฐ เช่น ชยันต์ วรรณฤติ (2533) เห็นว่า การที่รัฐชี้สาเหตุความยากจนว่า มาจากการขาดโครงสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐาน วิทยาการสมัยใหม่ ขาดค่านิยมทันสมัย ประชากรมาก เหล่านี้เป็นการหลีกเลี่ยงวิเคราะห์สาเหตุพื้นฐานที่แท้จริงของปัญหาเกี่ยวกับความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรมในการผลิต การตลาด การถือครองที่ดิน และความไร้ประสิทธิภาพของระบบราชการ และนโยบายของรัฐในการให้สินเชื่อในระบบเพื่อเพิ่มทุนการผลิตของเกษตรกรนั้น มิใช่เป็นการช่วยเหลือเกษตรกรแต่อย่างใด แต่เป็นการส่งเสริมระบบธุรกิจทุนนิยมให้เพิ่มพูนกำไรมากกว่า เนื่องจากในระบบทุนนิยม แม้จะสามารถผูกขาดปัจจัยในการใช้ชีวิตของเกษตรกรได้ด้วยเกษตร

แผนใหม่ก็ตาม แต่เนื่องจากเกษตรกรเป็นผู้ยากจน ไม่มีกำลังซื้อปัจจัยการผลิตที่มีราคาสูง นายทุนไม่สามารถตัดดวงผลประโยชน์ได้มากนัก ระบบสินเชื่อทั้งในระบบและนอกระบบจึงถูกสร้างขึ้นเมื่อเกษตรกรมีเงินทุนจากการกู้ยืม ก็จะสามารถซื้อสินค้าการเกษตรเช่น สารเคมี ปุ๋ย ที่นำเข้าจากต่างประเทศได้ และรัฐยังทำทุกวิถีทางเพื่อให้ระบบทุนนิยมเดินหน้าต่อไป หลายกรณี รัฐทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการซื้อ การขาย การปล่อยสินเชื่อ จากการศึกษาของ พิทยา ว่องกุลและคณะ (2542) ได้พบว่า ปัญหาหนี้สินเกษตรกรเริ่มเกิดขึ้นตั้งแต่ช่วงที่กรมส่งเสริมการเกษตรหันมาส่งเสริมการเกษตรแบบแผนใหม่ และในช่วงที่กรมส่งเสริมสหกรณ์ได้เข้าไปจัดตั้งสหกรณ์หรือกลุ่มเกษตรกรทั่วประเทศ ซึ่งผลปรากฏว่าหลังจากที่มีการปล่อยสินเชื่อเป็นเงินทุนให้กับเกษตรกรเป็นเวลาหลายสิบปีที่ผ่านมา ปรากฏว่าเกษตรกรทั่วประเทศตกอยู่ในวังวนของปัญหาหนี้สินมากยิ่งขึ้น

อัมมาร สยามวาลา (อ้างใน มิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2542) เห็นว่า เกษตรกรไม่ได้จนและเป็นหนี้เพราะขาดแคลนเงินทุน ความเชื่อของรัฐที่ว่า การให้สินเชื่อต่ำในระบบจะช่วยแก้ปัญหาหนี้สิน แก้ไขปัญหาการกู้ยืมจากแหล่งสินเชื่อในระบบที่มีดอกเบี้ยสูง ลดอำนาจการผูกขาดของผู้ให้กู้ในท้องถิ่น และลดอัตราดอกเบี้ยนอกระบบ แต่จากการศึกษาพบว่านโยบายดังกล่าวไม่สามารถแก้ปัญหาได้จริง เกษตรกรยังคงกู้เงินจากนายทุนท้องถิ่น และดอกเบี้ยนอกระบบก็มีได้ลดลงแต่อย่างไร นอกจากนั้นยังพบว่า เกษตรกรมีแนวโน้มของปัญหาหนี้สินเพิ่มขึ้นทั้งหนี้สินในระบบและนอกระบบ และรัฐเองก็กลายเป็นองค์กรธุรกิจที่แสวงหาประโยชน์บนความเหน้อยยากของเกษตรกร เพราะได้รับกำไรเพิ่มขึ้นจากดอกเบี้ยที่ให้เกษตรกรกู้ แม้รัฐจะพยายามใช้สถิติตัวเลขยืนยันว่า ลูกค้า ร.ก.ส.ร้อยละ 85 สามารถชำระหนี้ได้ตามปกติ ส่วนลูกค้าที่มีปัญหาหนี้เพียงร้อยละ 15 เท่านั้น ก็เป็นตัวเลขที่บิดเบือนจากความเป็นจริง เพราะ ร.ก.ส. มีมาตรการต่างๆ ที่ทำให้ตัวเลขของผู้ที่ไม่สามารถชำระหนี้ได้มีไม่สูง เช่น มาตรการการจัดชั้นลูกค้า ทำให้เกษตรกรต้องพยายามรักษาระดับชั้นเป็นการรักษาเครดิต มาตรการการหมุนเงินกู้ยืมเงินภายในซึ่งมีการปล่อยกู้หลายบัญชี ทั้งบัญชีระยะสั้น ระยะปานกลาง และระยะยาว ในขณะที่เดียวกันเกษตรกรที่เป็นลูกค้าก็มีการกู้ยืมเพื่อหมุนเงินไปใช้หนี้ โดยการกู้จากแหล่งเงินกู้นอกระบบที่เสียดอกเบี้ยแพงกว่าไปชำระหนี้กับ ร.ก.ส. และแหล่งเงินกู้ในระบบอื่นๆ ให้ทันเวลาแล้วยืมเงิน ร.ก.ส.ใหม่ ในจำนวนที่สูงขึ้น เพื่อนำไปใช้หนี้ในระบบ จึงทำให้ลูกค้า ร.ก.ส.ส่วนใหญ่เป็นลูกค้าชั้นดีที่ในความเป็นจริงเป็นหนี้วิฤต (อัมมาร สยามวาลา, 2534)

ในแนวทางแก้ปัญหา นักวิชาการเศรษฐศาสตร์การเมือง จึงได้เสนอให้รัฐแก้ไขปัญหาในเชิงโครงสร้างของระบบทุนนิยมที่ไม่เป็นธรรม การส่งเสริมการผลิตควบคู่ไปกับการดูแลในเรื่องของตลาด และปรับวิธีคิดในการให้สินเชื่อการเกษตรทั้งโดยตรงและโดยอ้อมผ่านโครงการต่างๆ ที่มาจากการคิดในระดับเบื้องต้น โดยให้คำนึงถึงความหลากหลายของเกษตรกร เคารพในศักยภาพใน

การวิเคราะห์และแก้ปัญหาของเกษตรกร และส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรในการวิเคราะห์ปัญหา รวมทั้งประเมินโครงการพัฒนาการเกษตรของรัฐ มีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เพื่อเพิ่มหรือลดงบประมาณของรัฐที่ลงไปสู่หมู่บ้านได้ (มิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2542)

กลุ่มที่สาม เป็นนักวิชาการในสายสังคมศาสตร์ ได้วิเคราะห์ปัญหานี้ลึกลงไปในแง่มุมด้านความสัมพันธ์ทางสังคมของกลุ่มคนต่างๆ ในการผลิต (Social relation of production) ที่มีความสัมพันธ์ของผู้คนในหลายระดับ คือตั้งแต่ในระดับย่อยชุมชนท้องถิ่น ไปจนถึงระดับประเทศ และระดับโลก ซึ่งประกอบไปด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมหลายรูปแบบ เช่น ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ความสัมพันธ์เชิงค่าเช่า ความสัมพันธ์เชิงหนี้สิน และความสัมพันธ์ในระบบเกษตรแบบพันธสัญญา เป็นต้น แนวคิดการวิเคราะห์ปัญหานี้ลึกลงไปในแง่มุมความสัมพันธ์ทางสังคมในภาพรวมมีความเห็นคล้ายคลึงกับนักวิชาการกลุ่มเศรษฐศาสตร์การเมือง คือมองว่า ปัญหานี้ลึกลงไปในเกษตรกรเป็นปัญหาเชิงโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยผลิตและกลไกการตลาดที่ไม่เท่าเทียมกันภายใต้ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์ ทำให้เกษตรกรไม่สามารถผลิตซ้ำแบบขยายเหมือนกับประเทศทุนนิยมศูนย์กลางได้ ต้องตกอยู่ในภาวะการผลิตซ้ำแบบธรรมดา (Simple reproduction squeeze) เมื่อต้นทุนการผลิตเพิ่ม ในขณะที่ผลตอบแทนต่อแรงงานลดลง เกษตรกรที่ยังคงดำเนินการผลิตในภาคเกษตร จึงตกอยู่ในภาวะเสียเปรียบ

แต่ในขณะเดียวกัน นักวิชาการกลุ่มสังคมศาสตร์ นอกจากจะมองปัญหาในเชิงโครงสร้างแล้ว ยังได้เพิ่มการวิเคราะห์ในมิติของความสัมพันธ์ทางสังคมด้วย เช่น อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) มองระบบธุรกิจการเกษตรของไทยว่าเป็นความสัมพันธ์แบบ “ทุนนิยมค่าเช่า” ซึ่งเป็นระบบทุนนิยมแบบเปิดและบิดเบือน เพราะรัฐแม้จะทำหน้าที่ส่งเสริมในกระบวนการผลิต แต่ในกระบวนการตลาดการขายผลผลิตกลับปล่อยให้เป็นไปตามกลไกการค้าเสรี ทำให้เกษตรกรซึ่งขาดอำนาจต่อรองในตลาดเป็นฝ่ายถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าหรือกลุ่มทุนในท้องถิ่นตลอดมา และพื้นฐานปัญหาที่สำคัญของทุนนิยมค่าเช่า คือความไม่เป็นธรรมของระบบกรรมสิทธิ์ การถือครองทรัพย์สิน ทำให้เจ้าของทรัพย์สินที่มีทุนและที่ดิน ไม่ลงทุนผลิตเอง ไม่ใช้ทุนจ้างแรงงาน ไม่จ่ายวัตถุดิบเอง แต่หลีกเลี่ยงโดยปล่อยให้ผู้ผลิตรายย่อย รับผิดชอบต่อความเสี่ยงในกระบวนการผลิตทั้งหมด โดยได้รับกำไรจากค่าเช่า ซึ่งทุนนิยมค่าเช่าจะเป็นความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ดำรงอยู่คู่กับความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์เสมอ การที่เจ้าของทุนที่หารายได้จากค่าเช่า หลังจากให้เขาปัจจัยการผลิตแล้ว มักจะเป็นพ่อค้ารับซื้อผลผลิตไปด้วย ก็เพื่อเสริมสร้างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และลดความเสี่ยงในการผลิต ผู้ผลิตจึงมีสภาพเป็นเหมือนคนงานรับจ้างในที่ดินของตนเอง เพราะหลังจากขายผลผลิตแล้ว ผลตอบแทนที่ได้รับก็เท่ากับค่าจ้างแรงงานเท่านั้นเอง (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2543)

ขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมในการผลิตก็มีพัฒนาการเปลี่ยนไปในรูปแบบต่างๆ มากขึ้น ซึ่งพบว่ามีความสัมพันธ์ทางการผลิตในลักษณะที่กลุ่มทุนที่ผูกขาดปัจจัยการผลิต เช่น บริษัทเจียไต๋หรือบริษัทเจริญโภคภัณฑ์ บริษัทมอนซานโต อาศัยความได้เปรียบโดยการใช้เงินไข ในการครอบครองปัจจัยการผลิต เข้ามาแทรกแซงบงการในกระบวนการผลิต เรียกความสัมพันธ์นี้ ว่า “เกษตรพันธสัญญา” (Contract Farming) โดยบริษัทไม่ได้ลงทุนในการผลิตเอง แต่ชุดรีดส่วน เกินในปริมาณของการแลกเปลี่ยน ระบบเกษตรพันธสัญญา จึงเป็นกลไกสำคัญในการบงการให้ เกษตรกรอยู่ภายใต้การควบคุมของทุน ในลักษณะเช่นนี้ กลุ่มทุนได้อาศัยเงินไข 2 ประการคือ ประการที่หนึ่งการเข้าถึงปัจจัยทุนและเข้าถึงตลาด ประการที่สองการเข้าถึงอำนาจรัฐ และการ ประสานกับกลุ่มอำนาจท้องถิ่น เกิดความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างกลุ่มอำนาจท้องถิ่นเดิมกับ เกษตรกรในท้องถิ่นซ้อนเข้ามา เพื่อให้เกิดกลไกการเชื่อมประสานอย่างเป็นทางการระหว่าง พ่อค้าในระดับชาติ พ่อค้าระดับท้องถิ่น พ่อค้านายหน้า กลุ่มอำนาจท้องถิ่น และกลไกอำนาจรัฐใน ท้องถิ่น ซึ่งเกษตรกรสามารถผลิตขนาดเล็กในที่ดินของตนเองได้อย่างอิสระ โดยกลุ่มทุนไปควบคุม เงินไขการจัดสรรสินเชื่อ เมล็ดพันธุ์ คุมการดำเนินงานของสหกรณ์ คุมระบบตลาด เพื่อให้ เกษตรกรส่งผลผลิตให้ได้คุณภาพและปริมาณ ได้มาตรฐานแน่นอนตามกำหนดเวลาสัญญา (ประเทือง นรินทรางกูร ณ อยุธยา, 2537)

สุเทพ แสงมงคล (2543) ได้ศึกษาความสัมพันธ์ในเชิงหนี้สินของเกษตรกรภายในชุมชน และพบว่ากลไกของรัฐที่ลงไปสู่ชนบท ไม่ใช่เป็นการแก้ไขปัญหาหนี้สินโดยตรง แต่เป็นการแก้ไขปัญหาการขาดปัจจัยการผลิตในเรื่องของต้นทุนการผลิต การให้สินเชื่อเพื่อการเกษตรของรัฐ ก็เป็น เพียงการเปลี่ยนดอกเบี้ยของภาคเอกชนเป็นของรัฐ ซึ่งทำให้เกษตรกรมีช่องทางในการแสวงหาดอกเบี้ยราคาถูกมากขึ้น แนวทางการแก้ปัญหานี้สินเช่นนี้ จึงเป็นแนวทางในการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่ แยกส่วนของรัฐ เพราะต้นตอของปัญหานี้สินภาคเกษตรกรรมที่แท้จริง เกิดจากความสัมพันธ์เชิง โครงสร้างการจัดการทรัพยากรซึ่งเป็นปัจจัยการผลิตและกลไกตลาดที่ทำให้เกษตรกรต้องเสียเปรียบ ขาดทุนในกระบวนการผลิต เนื่องจากต้นทุนการผลิตสูงและรายได้จากการขายผลผลิตต่ำ ขณะที่ชีวิตประจำวันต้องมีค่าใช้จ่ายทางสังคมที่เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น การแก้ปัญหาโดยการเติมเงิน ระดมทุนในภาวะที่ขาดทุนเช่นนี้ ย่อมไม่สามารถแก้ปัญหาได้ เพราะไม่ว่าจะระดมสินเชื่อไปสู่ เกษตรกรในชนบทเท่าไรก็คงไม่เพียงพอ หากว่าธุรกิจการเกษตรอยู่ภายใต้ความเสียเปรียบใน กระบวนการผลิตและการตลาดที่ทำให้ขาดทุน ที่เรียกว่า “ภาวะขาดทุนโดยสัมพัทธ์” อยู่เสมอ และ ผลจากการให้สินเชื่อก็จะยิ่งทำให้เกษตรกรตกอยู่ในวัฏจักรหนี้สินมากขึ้น จึงมักเกิดปรากฏการณ์ ของการยืมหนี้เพื่อใช้หนี้ในกลุ่มเกษตรกรจากแหล่งทุนที่หลากหลายทั้งในระบบและนอกระบบ เสมอ

สำหรับแนวทางการแก้ไขปัญหาของนักวิชาการสายสังคมศาสตร์ ในภาพรวม ได้เสนอให้มีการผลักดันเพื่อแก้ปัญหาในระดับบนซึ่งเป็นการแก้ไขในเชิงโครงสร้าง ให้มีการปรับโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิต และกลไกตลาดให้มีความเป็นธรรมมากขึ้น และเกิดการผลักดันมาตรการทางด้านกฎหมาย นโยบาย เช่น การจัดตั้งสภาเกษตร การเก็บภาษีในอัตราก้าวหน้า การปรับกฎหมายในด้านระบบกรรมสิทธิในทรัพย์สิน เป็นต้น (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544 และ อภิชัย พันธเสน, 2539) และการนำเสนอแนวทางแก้ไขในระดับล่างคือ การแก้ปัญหาโดยใช้ศักยภาพของชุมชน เพื่อให้เงินทุนปัจจัยการผลิตให้น้อยลง ตามแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียง และการระดมทุนของชุมชนในการแก้ปัญหา (ประเวศ วะสี, 2541) ทุนทางสังคมจึงเป็นเหมือนเครื่องมือของชุมชนในการที่จะแก้ไขปัญหาต่างๆ ของชุมชนได้ ซึ่งแนวทางหรือแนวคิดดังกล่าว ก็ยังมีความเป็นอุดมคติเชิงนามธรรมอยู่มาก

1.4.4 แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม (Social Capital) ในฐานะที่เป็นเครื่องมือของชุมชน ในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน

แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม ได้มีผู้นำเสนอให้นิยามโดยแยกประเภทไว้หลากหลาย เช่น จุติเทพ ยาสุมทร (2543) ได้นำเสนอว่าทุนทางสังคม มีทั้งทุนที่เป็นรูปธรรม เช่น ทุนธรรมชาติ คือ ดิน น้ำ ป่าไม้ ทุนที่เป็นทรัพยากรมนุษย์ ได้แก่ ผู้นำของชุมชนทั้งที่เป็นผู้นำทางการและผู้นำตามธรรมชาติ ชาวบ้าน ทุนด้านการเงิน ได้แก่ การระดมทุนในชุมชนเพื่อร่วมกันจัดตั้งกลุ่มกิจกรรมต่างๆ เช่นกลุ่มออมทรัพย์ และทุนที่เป็นนามธรรม เช่น วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ระบบคุณค่า ภูมิปัญญาท้องถิ่น การมีความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบ เช่น ครอบครัว เครือญาติ สถาบันผู้อาวุโส การช่วยเหลือด้านแรงงาน ตลอดจนถึงทุนที่เป็นองค์กรภายนอก คือ เครือข่ายความสัมพันธ์กับองค์กรภายนอกชุมชน ทั้งรัฐและเอกชน ขณะที่ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม (2541) เห็นว่า ทุนทางสังคมมีลักษณะเป็นนามธรรมมากกว่า คือเป็นเหมือนจิตวิญญาณ ความรู้ ความสามารถ เป็นพลังทางสังคมที่จะทำให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง

อภา จันทราภาส (2543) ได้ศึกษาถึงทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน และได้ชี้ให้เห็นว่า ทุนทางสังคมทำให้ชาวบ้านสามารถแก้ปัญหาต่างๆ ในหมู่บ้านได้ โดยจำแนกทุนทางสังคมได้ 4 ประเภท คือ

1. ทุนทางวัฒนธรรม เครือญาติ ระบบคุณค่า ความเชื่อ ซึ่งมีการถ่ายทอดเรียนรู้ผ่านครอบครัว วัด นักปราชญ์ในชุมชน และการมีจารีตประเพณีข้อห้ามในชุมชน ความสัมพันธ์พึ่งพาช่วยเหลือกัน
2. ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ ได้แก่ ทุนการผลิต และปัจจัยการผลิต

3. ทุนบุคคล ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำศาสนา ผู้นำทางการ
4. ทุนองค์กร กลุ่มเกษตรกร กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มสหกรณ์ กลุ่ม อสม. กลุ่ม ฌาปนกิจ กลุ่มอาสาสมัคร กลุ่มเยาวชน กลุ่มกรรมการวัด กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มเครือข่าย ญาติ กลุ่มอนุรักษ์ป่า เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า องค์ความรู้เกี่ยวกับทุนทางสังคม ได้มีนักวิชาการพยายามนิยามความหมาย ไขว่คว้ามาพอสมควร แต่ก็ยังมีความคลุมเครือสับสน และขัดแย้งกันอยู่มาก น่าสังเกตว่าการศึกษา เรื่องทุนทางสังคม มักศึกษาในเชิงคุณค่าตามแนวการศึกษาแบบวัฒนธรรมชุมชน ที่มาพร้อมกับ กระแสของชุมชนเข้มแข็ง ที่พยายามชี้ว่าชนบทมีทุนทางสังคมที่เป็นศักยภาพของชุมชนอยู่ แต่ถูก อำนาจรัฐและทุนนิยมเข้าไปทำให้ศักยภาพเหล่านั้นลดลง ซึ่ง อัมมาร สยามวาลา (อ้างใน มิ่งสรรพ ขาวสะอาด, 2542) เห็นว่า ทุนทางสังคมไม่ได้มีแต่เพียงแง่มุมที่สอดคล้องกัน หรือเป็นศักยภาพเท่านั้น แต่ยังมีแง่มุมของความขัดแย้งกันด้วย ซึ่งทุนสังคมเป็นแนวคิดที่ขนานกับแนวคิดของ “มือที่มองไม่เห็น” (Invisible Hand) ของเศรษฐศาสตร์ ที่ไม่ใช่ให้ผลบวกเสมอไป เช่น ระบบอุปถัมภ์ของไทย ด้านหนึ่งก็เป็นภาพของความช่วยเหลือเกื้อกูล แต่อีกด้านหนึ่งเป็นเรื่องของการครอบงำ เป็นต้น เช่นเดียวกับ ฉลาดชาย รมิตานนท์ (2545) ที่ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนมีความแตกต่างหลากหลาย โดยเฉพาะความแตกต่างด้านผลประโยชน์ของกลุ่มต่างๆ เช่น หัวคะแนน รัฐ กลุ่มผลประโยชน์ท้องถิ่น ตลาด เป็นต้น การมองชุมชนในเชิงคุณค่า มีลักษณะที่เป็นหน่วยทางพื้นที่ขนาดเล็ก (a small spatial unit) มีโครงสร้างสังคมที่เป็นเนื้อเดียวกัน (a homogeneous social structure) และมีผลประโยชน์วิถีปฏิบัติร่วมกัน (as common interest and shared norms) ซึ่งเป็นภาพเชิงบวกด้านเดียว ถือเป็นมายาคติ ที่ปิดบังความแตกต่างที่มีทั้งภาพเชิงบวกและลบผสมผสานกัน

การมองชุมชนแบบพหุลักษณะ มีความแตกต่างหลากหลาย จึงน่าจะทำให้เห็นภาพของการ นำทุนทางสังคมมาใช้ในการแก้ปัญหาอย่างเชื่อมโยงของชาวบ้าน ว่ามีการเลือกสรรทุนทางสังคมที่เป็นศักยภาพ การลดทอนเงื่อนไขที่เป็นอุปสรรค เพื่อนำไปสู่การแก้ไขปัญหาด้านการเกษตร ปัญหาหนี้สินได้อย่างไร ภายใต้สถานการณ์การพัฒนาการเกษตรเชิงพาณิชย์ในชนบท ที่ทุนทางสังคมของชุมชน ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ได้ถูกทำลายไปส่วนหนึ่ง กระบวนการคลุกเคล้าผสมผสาน ทุนทางสังคมเกิดขึ้นได้เนื่องจากทุกชุมชนมีการปรับตัว มีกระบวนการเรียนรู้อย่างเป็นพลวัตมาตลอด ทั้งนี้เพื่อความอยู่รอดของครอบครัวและชุมชน การศึกษาเกี่ยวกับทุนทางสังคม จึงไม่ต้องการ คำนิยามที่ชัดเจนตายตัวมากนัก เพราะไม่สำคัญเท่ากับว่าชาวบ้านหรือเกษตรกร ได้มีกระบวนการเรียนรู้เข้าใจกับทุนทางสังคม และได้เรียนรู้ที่จะจัดสรร ผสมผสานทุนทางสังคมเหล่านั้นมาแก้ไขปัญหาได้อย่างสอดคล้องลงตัวได้อย่างไรมากกว่า

1.4.5 แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ (Learning Process) ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้ หรือภูมิปัญญาเฉพาะที่/สถานการณ์ (Situated Knowledge)

การแก้ไขปัญหาภาคเกษตรในชุมชน องค์ความรู้ที่รัฐนำไปพัฒนาและแก้ไขปัญหา ปรากฏในรูปของนโยบาย โครงการ ต่างๆ ล้วนมีลักษณะที่คิดจากเบื้องบนสู่ล่าง (Top-down) เป็น องค์ความรู้สำเร็จรูปหรือสูตรสำเร็จ ทั้งสิ้น ซึ่งบทเรียนในการแก้ปัญหาในลักษณะดังกล่าวของรัฐที่ ผ่านมาจนถึงปัจจุบัน น่าจะสะท้อนผลได้คือว่าไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้ เนื่องจากบริบทเงื่อนไข ของแต่ละพื้นที่ที่มีความแตกต่างกัน ในด้านทรัพยากร ทูทางสังคม ความต้องการของชุมชน ประเด็นปัญหาที่รุนแรง เป็นกระบวนการที่ไม่ได้มาจากฐานความต้องการ และการเรียนรู้เพื่อแก้ไข ปัญหาของเกษตรกรด้วยตนเอง การแก้ไขปัญหาจากระดับบนสู่ล่างจึงมีแนวโน้มของการแก้ไขที่ไม่ ถูกจุดสำคัญต้นตอของปัญหา ไม่เข้าใจเงื่อนไขบริบทของชุมชน และขาดการจัดการองค์ความรู้ที่ดี ที่สอดคล้องกับธรรมชาติของชุมชนนำไปสู่การขยายผล หลายโครงการที่รัฐพยายามให้เกิดขึ้น จึง ไม่มีความยั่งยืน

เสน่ห์ จามริก (2545) ได้ยกตัวอย่างกรณีนโยบายของรัฐในการแก้ปัญหานี้ขึ้นด้วยการ พักชำระหนี้ แล้วเติมเงิน 1 ล้านเป็นกองทุนหมุนเวียน พร้อมส่งเสริมให้เกิด 1 ผลิตภัณฑ์ 1 ตำบล ว่า เป็นนโยบายที่ฟังดูดี แต่เมื่อพิจารณาโดยละเอียดแล้ว การส่งเสริม 1 ผลิตภัณฑ์ 1 ตำบล ก็ไม่ได้มี อะไรแตกต่างจากนโยบายการส่งเสริมของรัฐที่มีหน่วยงานหลักหลายหน่วยงาน ไม่ว่าจะเป็น กรม พัฒนาชุมชน กรมเร่งรัดพัฒนาชนบท กรมส่งเสริมการเกษตร กรมส่งเสริมอุตสาหกรรม รวมทั้ง องค์การภาคเอกชน ที่มีการส่งเสริมหลากหลายรูปแบบตั้งแต่การแปรรูปผลผลิตการเกษตร ทำขนม ไปถึงหัตถกรรมสารพัดโครงการที่ผ่านมา ซึ่งมักจะประสบความสำเร็จล้มเหลวแทบทุกโครงการ เพราะ สาเหตุสำคัญที่ทำให้การแก้ปัญหาไม่ประสบความสำเร็จก็คือ การไม่ให้ความสำคัญกับศักยภาพใน การเรียนรู้เพื่อแก้ปัญหาจากเกษตรกรเอง นโยบายแต่ละข้อไม่ให้ความสำคัญกับศักยภาพของชุมชน ในการที่จะให้ชุมชนเรียนรู้วิเคราะห์ทรัพยากร ผลผลิต ความรู้ ภูมิปัญญา ทุกอย่างที่เป็นทุนของ ชุมชน แล้วค่อยวางแผนพัฒนา/แก้ปัญหามาจากชุมชน โดยใช้ปัญญานำทางแก้ปัญหา จะทำให้ประสบ ความสำเร็จและยั่งยืน ซึ่งจะทำให้ชุมชนสามารถเรียนรู้แก้ปัญหาอื่นๆ ได้ต่อไป การแก้ไขปัญหาก็ ให้ เกิดผลเป็นรูปธรรมในระดับชุมชน จึงน่าจะเปิดโอกาสสนับสนุนให้ชุมชนได้เรียนรู้เพื่อจัดการองค์ ความรู้ด้วยตนเอง

เมื่อก้าวถึงกระบวนการเรียนรู้ ตามความเข้าใจของคนทั่วไปมักจะถูกจำกัดเพียงการ ศึกษาเล่าเรียนในสถานศึกษา ซึ่ง ยุค ศรีอาริยะ (2545) เห็นว่า กระบวนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาภูมิ ปัญญาของประเทศที่ผ่านมา เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่แยกส่วน เนื่องจากปัญญาชนไทยก็รับเอาองค์ ความรู้ที่แยกส่วนจากตะวันตกมาใช้ในการพัฒนา ซึ่งได้รับอิทธิพลจากความรู้วิทยาศาสตร์ในการ

อธิบายธรรมชาติแบบแยกส่วน ทำให้ความรู้ถูกรวบงำด้วยวิธีคิดแบบแยกส่วนไปด้วย ระบบการศึกษาเรียนรู้จึงเป็นระบบที่แยกส่วนย่อยเป็นคณะฯ ตามสายวิชา ผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้านแต่ละสายวิชาสร้างทฤษฎีของตนเองที่อิสระจากสายอื่นๆ เช่น รัฐศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ สังคมศาสตร์ และอธิบายโลก สังคม ไปตามศาสตร์ของตน ทำให้ทุกวันนี้แม้คนจะเรียนจบระดับปริญญาเอกเป็นปริญญชน ก็เป็นปริญญชนที่มีความรู้เพียงมิติเดียว ดังนั้น การแก้ปัญหาที่จะติดอยู่ในกรอบการแก้ปัญหาแบบมิติเดียวไปด้วย และระบบการศึกษาในสังคมไทย เป็นการศึกษที่แยกเด็กออกจากวิถีชีวิตจริง แยกโลกของความรู้กับความจริงออกจากกัน และยังแยกโลกของความรู้กับคุณธรรมออกจากกันด้วย ซึ่งที่จริงแล้วสามารถผสมผสานเอาข้อดีจากภูมิปัญญาตะวันตกเป็นฐานการเรียนรู้ประสานกับข้อดีของภูมิปัญญาตะวันออกได้

ดังนั้น องค์ความรู้จึงไม่ใช่สิ่งสำคัญ แต่สิ่งสำคัญกลับเป็นกระบวนการเรียนรู้ ซึ่ง Carl Rogers (อ้างใน บรรชกร กล้าหาญ, 2541) เชื่อว่า กระบวนการเรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ดี หากว่าเกิดจากความต้องการแก้ไขปัญหามากกว่าของบุคคลแต่ละคนหรือแต่ละกลุ่มที่ประสบปัญหา มีบรรยากาศที่กระตุ้นให้เกิดการได้คิดวิเคราะห์ปัญหา เป็นการเรียนรู้ด้วยการลงมือกระทำในสถานการณ์จริง (Learning by doing) การเรียนรู้จะทำให้เกิดองค์ความรู้หรือภูมิปัญญา (Knowledge) ภูมิปัญญาของมนุษย์จึงเกิดจากการที่มนุษย์ต้องเรียนรู้และปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และปรับระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันตลอดเวลา มีการแลกเปลี่ยนความรู้ประสบการณ์ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกันในชาติพันธุ์ ถิ่นฐานวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีความคิดวิธีการใหม่เข้ามาผสมบ้าง ชัดแย้งบ้าง ทำให้เกิดการเรียนรู้ปรับตัวที่หลากหลาย ซึ่งภูมิปัญญาใหม่ๆ ที่รับมามีได้ทดแทนภูมิปัญญาเดิม แต่ได้รับการเลือกเฟ้น คัดแปลงให้สามารถแก้ปัญหาหรือตอบสนองความต้องการตามบริบททางเศรษฐกิจสังคม และทำหน้าที่เป็นฐานรองรับภูมิปัญญาใหม่ๆ ที่เข้ามาผสมผสานอย่างต่อเนื่อง (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2544) กระบวนการเรียนรู้จึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการแก้ปัญหา ซึ่งจะช่วยให้สามารถคิด วิเคราะห์ นำไปสู่การแก้ปัญหาต่างๆ ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

Nygren (1999) ได้ศึกษาคนที่ท้องถิ่นในประเทศนิการากัวพบว่า ชาวบ้านได้มีการผสมความรู้ท้องถิ่นกับความรู้สากล เพื่อสร้างความชอบธรรมในการอ้างสิทธิการเข้าถึงทรัพยากรชุมชนท้องถิ่นได้สำเร็จ โดยอาศัยกระแสการโต้แย้งเรื่องสิ่งแวดล้อมกับการพัฒนา ซึ่งเป็นกระแสที่มาพร้อมกับความทันสมัย Nygren จึงสรุปว่า ปัจจุบันไม่มีองค์ความรู้ใดที่เป็นของดั้งเดิมหรือเป็นของสมัยใหม่บริสุทธิ์ แต่เป็นองค์ความรู้ที่ผ่านการผสมผสาน (Hybridize) และสร้างใหม่ (Reconstruction) ทดแทนองค์ความรู้เก่าๆ อยู่เสมอ และองค์ความรู้ที่จะเป็นประโยชน์สอดคล้องกับวิถีชีวิตต้องมีลักษณะเป็นองค์ความรู้ท้องถิ่น (Local Knowledge) ที่ถูกสร้างประยุกต์ความหมายให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตเฉพาะของแต่ละท้องถิ่น (Nygren, 1999: 267-283) กระบวนการเรียนรู้ของท้องถิ่น

ถิ่นหรือของชุมชน จึงไม่ได้เกิดจากห้องทดลองทางวิทยาศาสตร์ จนกลายเป็นความรู้ความจริงเพียงสิ่งเดียว ที่มีพลังปิดทับความรู้อื่นๆ และกำหนดความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางสังคมทั้งหมดเท่านั้น (Foucault, 1980) แต่มีความรู้ที่เกิดจากการทดลองปฏิบัติจริงในห้องทดลองทางสังคม เป็นกระบวนการเรียนรู้ที่ไม่ได้แยกส่วนองค์ความรู้ออกจากวิถีชีวิตจริง ไม่ได้แยกส่วนความรู้กับคุณธรรม หรือแยกส่วนว่าเป็นความรู้จากในหรือนอกชุมชน แต่ได้ผสมผสานข้อดีขององค์ความรู้ต่างๆ และนำมาสู่การปฏิบัติจริงเพื่อให้เกิดองค์ความรู้ใหม่ที่สอดคล้องกับเงื่อนไขบริบทของพื้นที่ ที่สำคัญสามารถนำไปใช้แก้ไขปัญหาได้อย่างเป็นรูปธรรมจริง

ศ.ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2546) ได้นำเสนอการวิเคราะห์เกี่ยวกับลักษณะของความรู้ของชุมชน (Local Knowledge) ไว้ว่ามี 4 ประการคือ

1. มีลักษณะเป็นความรู้ในเชิงปฏิบัติ เพื่อตอบปัญหาบางอย่างในเชิงปฏิบัติ ไม่ว่าจะเป็นการทำมาหากิน การอยู่อาศัย การรักษาโรค หรืออะไรก็แล้วแต่ โดยที่คนในชุมชนท้องถิ่นจะไม่สนใจความรู้ที่ไม่สามารถนำคำตอบไปใช้ในเชิงปฏิบัติในชีวิตได้ เช่น ความรู้เกี่ยวกับแรงดึงดูดของโลก
2. มีมุมมองเกี่ยวกับศาสนธรรม คือมีท่าทีต่อโลกหรือชีวิตที่มาจากฐานของศาสนา เชิงเอื้อเพื่อเผื่อแผ่ ไม่ใช่แข่งขัน
3. ไม่อ้างความเป็นสากล คือเป็นความรู้ที่ไม่เป็นทฤษฎี ใช้เฉพาะในท้องถิ่น ชุมชนอื่นจะนำไปใช้ต้องประยุกต์
4. ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่แฝงอยู่ในประเพณี วัฒนธรรม วิถีชีวิต

องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีประโยชน์ในเชิงพัฒนาแก้ปัญหาชุมชน จึงไม่ใช่ภูมิปัญญาที่หยุดนิ่งกับอดีต (Romanticism) แต่ต้องมีลักษณะที่สามารถปรับตัวไปตามสถานการณ์ใหม่ๆ ผสมผสานกันระหว่างความรู้เดิมกับความรู้ใหม่อย่างมีพลวัตเชื่อมโยง ก่อให้เกิดเป็นองค์ความรู้เฉพาะพื้นที่ เฉพาะสถานการณ์นั้น (Situated Knowledge) ภูมิปัญญาที่มีลักษณะเช่นนี้ จึงเป็นภูมิปัญญาที่เป็นกระบวนการเรียนรู้ อันนำไปสู่การจัดการแก้ปัญหาอย่างเชื่อมโยงและมีพลวัตต่อไป

จากการศึกษาทบทวนแนวคิดทฤษฎีทั้ง 5 ประเด็น ได้แก่ (1) แนวคิดเรื่องรัฐกับการพัฒนาภาคเกษตรในชนบท (2) แนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนและการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืน (3) แนวคิดเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม (4) แนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคม (5) แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ ที่ก่อให้เกิดองค์ความรู้หรือภูมิปัญญาเฉพาะที่/สถานการณ์ นั้น สามารถสรุปประมวลได้ว่า

แนวคิดเรื่องรัฐกับการพัฒนาภาคเกษตรในชนบท และแนวคิดเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม เป็นแนวคิดที่วิเคราะห์ปัญหาการผลิตภาคเกษตร ที่นำไปสู่ปัญหาหนี้สิน โดยนักเศรษฐศาสตร์การเมือง ได้วิเคราะห์เรื่องอำนาจรัฐและอำนาจของกลไกทุนนิยม ที่ทำให้ช่วงแรกของการพัฒนาประเทศ เป็นการพัฒนาในด้านเศรษฐกิจเป็นหลัก (Economic Development) ในระดับประเทศ กลไกอำนาจของรัฐและกลไกเศรษฐกิจการตลาดแบบทุนนิยมได้ใช้ความชอบธรรมด้านนโยบาย กฎหมาย ในลักษณะ Top-down เป็นเครื่องมือในการควบคุมทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิตควบคุมกลไกตลาด ภายใต้วาทกรรมการพัฒนา ซึ่งท้ายที่สุดแล้ว ได้ทำให้ภาคอุตสาหกรรมได้เปรียบภาคเกษตรกรรม เพราะสามารถผูกขาดควบคุมสินค้าปัจจัยการผลิต ระบบตลาด และสินค้าอุปโภคบริโภค แทบจะทุกชนิดได้ ภาวะดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อภาคเกษตรในชนบทหลายด้าน ไม่ว่าจะเป็นการเสื่อมโทรมของทรัพยากร ปัญหาแรงงานอพยพ และปัญหาการผลิตภาคเกษตรที่ทำให้เกิดปัญหาหนี้สิน

ขณะที่แนวคิดเกี่ยวกับปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม เป็นการเจาะลึกถึงความเชื่อมโยงของสาเหตุต่างๆ ที่นำไปสู่การเกิดหนี้สินภาคเกษตร โดยนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก มองสาเหตุของปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกรรม จากตัวเกษตรกร จากภัยธรรมชาติ สาเหตุทางกายภาพ การขาดที่ทำกิน แหล่งน้ำ การกู้ยืมเงินนอกระบบ นักเศรษฐศาสตร์การเมือง มองสาเหตุของปัญหาจากความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรมในกลไกการผลิต การตลาด ที่รัฐและทุนนิยมสร้างความได้เปรียบเหนือเกษตรกร โดยควบคุมผูกขาดปัจจัยการผลิต และการตลาด ส่วนนักสังคมศาสตร์ มองสาเหตุจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่ไม่เท่าเทียมกัน เช่น ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ทุนนิยมค่าเช่า เกษตรพันธสัญญา เป็นต้น และปัญหาเชิงโครงสร้างการจัดการทรัพยากรที่เป็นปัจจัยผลิตและกลไกการตลาดที่ไม่เท่าเทียมกันภายใต้ระบบการผลิตเชิงพาณิชย์

การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาโดยนักวิชาการดังกล่าว ล้วนมีความถูกต้องทั้งสิ้น เพียงแต่ว่าทั้งหมด ถ้าไม่เป็นการมองสาเหตุของปัญหาในเชิงโครงสร้างระดับกว้าง (Macro) ก็เป็นการมองสาเหตุของปัญหาแบบแยกส่วน ข้อจำกัดของการมองปัญหาในภาพกว้าง ด้านหนึ่งส่งผลต่อการวิเคราะห์แก้ไขปัญหาในภาพรวม แต่อีกด้านหนึ่งก็เป็นข้อจำกัดที่ไม่สามารถชี้แนวทางแก้ไขปัญหาอย่างเป็นรูปธรรมที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริงในระดับพื้นที่ได้ ส่วนการมองสาเหตุของปัญหาแบบแยกส่วน ก็มีแนวโน้มที่นำไปสู่การแก้ไขปัญหานั้นไม่ตรงจุด ไม่ครอบคลุม

สำหรับแนวคิดเกี่ยวกับแนวทางแก้ไขปัญหา การนำเสนอแนวคิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนได้รับการยอมรับไปปรับใช้ รวมทั้งการพัฒนาการเกษตรแบบยั่งยืนด้วย แนวทางดังกล่าวถูกมองจากนักวิชาการทางสังคมศาสตร์กลุ่ม Post modernism ว่าเป็นเพียงข้อเสนอแนะเชิงหลักการเท่านั้น มีความเป็นอุดมคติสูง เนื่องจากสามารถนำไปตีความได้หลากหลาย และไม่สามารถที่จะผลักดันสู่

การจะนำไปปฏิบัติจริงได้ เนื่องจากการเกษตรแบบยั่งยืนมีความเหมาะสมกับเกษตรกรบางกลุ่มที่มี
 ใจสอดคล้องเท่านั้น ทั้งยังเป็นเพียงวาทกรรมชุดหนึ่งที่จะช่วยให้การตั้งคำถามวิพากษ์วิจารณ์
 เกี่ยวกับวาทกรรมการพัฒนากระแสหลักอ่อนพลังลงไป และสามารถทำให้การพัฒนากระแสหลัก
 ภายใต้อาณัติโครงสร้างของระบบทุนนิยมที่ไม่เป็นธรรมดำเนินต่อไปได้ เพียงแต่เพิ่มมิติการพัฒนา
 ในด้านความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมทรัพยากรลงไปควบคู่กับการพัฒนากระแสหลัก

ขณะที่แนวคิดในการแก้ไขปัญหาภาคเกษตรของนักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก ที่มีการ
 วิเคราะห์ต่อสาเหตุของปัญหาแบบแยกส่วน จึงทำให้การนำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหาที่มีจุดเน้นอยู่ที่
 ความพยายามเพิ่มต้นทุนการผลิตและเสริมประสิทธิภาพการผลิตภาคเกษตร ซึ่งมีอิทธิพลสูงต่อแนว
 ทางการแก้ไขปัญหาของรัฐปรากฏในรูปนโยบาย โครงการ แผนงาน/กิจกรรมต่างๆ ของหน่วยงาน
 ภาครัฐ เช่น การอบรมให้ความรู้ แนะนำเทคนิคการผลิต การพัฒนาแหล่งน้ำ เพื่อให้เกิดการเพิ่ม
 ปริมาณและคุณภาพของผลผลิต และเพื่อให้เกิดรายได้มากขึ้น การสนับสนุนปัจจัยการผลิตและการ
 ให้บริการสินเชื่อในระบบ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของการแก้ไขปัญหาแต่ก็ยังไม่ตรงจุดสาเหตุของปัญหา

ส่วนแนวทางการแก้ไขปัญหาของนักวิชาการที่มองสาเหตุของปัญหาในเชิงโครงสร้าง
 และความสัมพันธ์ทางการผลิตที่ไม่เท่าเทียม ได้เสนอแนวทางแก้ไขในเชิงโครงสร้าง แม้จะเห็นว่า
 การให้สินเชื่อของรัฐต่อเกษตรกรไม่สามารถแก้ไขปัญหาหนี้สินได้ แต่ก็ไม่สามารถสรุปได้ว่า ควร
 ที่จะยกเลิกการให้สินเชื่อในระบบของรัฐ ส่วนข้อเสนอที่จะให้มีการผลักดันแก้ไขปัญหาในเชิงโครง
 สร้างการจัดการทรัพยากรและกลไกตลาดให้มีความเป็นธรรม ด้วยการผลักดันมาตรการทางด้าน
 กฎหมาย นโยบาย เช่น การจัดตั้งสภาเกษตรกร การเก็บภาษีในอัตราก้าวหน้า การปรับกฎหมายในด้าน
 ระบบกรรมสิทธิ์ในทรัพย์สิน เป็นต้น แนวทางแก้ไขดังกล่าว เป็นแนวทางการแก้ไขที่ดูเหมือนตรง
 จุด แต่มีความเป็นไปได้ในการผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างเป็นรูปธรรมได้จริงน้อย เพราะที่
 ผ่านมา การเรียกร้องให้มีการแก้ไขปัญหาเชิงโครงสร้างมีการเรียกร้องมานานแล้ว แต่ไม่สามารถ
 ผลักดันให้สำเร็จได้ เนื่องจากเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและผลประโยชน์ของรัฐและระบบทุน
 นิยม การจะออกกฎหมายให้มีการปฏิรูปที่ดิน ภาษีก้าวหน้า การสร้างความเป็นธรรมในกลไกตลาด
 ล้วนขัดต่อแนวทางของระบบทุนนิยมที่เชื่อมโยงกับอำนาจรัฐอยู่ทั้งสิ้น ดังนั้น ถ้าฟังการวิเคราะห์
 ในมุมมองทางวิชาการ จึงเป็นลักษณะของการ “บ่นให้ฟัง” กับกลุ่มนักศึกษาและผู้ร่วมอุดมการณ์ใน
 วงสวนทางวิชาการแคบๆ เฉพาะกลุ่มเท่านั้น ไม่สามารถสร้างขยายการรับรู้ ความตระหนักร่วมใน
 ระดับสาธารณะ ที่จะพลังให้เกิดการแก้ไขระดับนโยบายได้ จึงทำให้แนวคิดในการแก้ไขปัญหา
 เชิงโครงสร้างดังกล่าว ไม่สามารถชี้ให้เห็นทางออกของการแก้ไขปัญหาที่เป็นรูปธรรม ที่จะเห็นราย
 ละเอียดยุติในขั้นปฏิบัติอันจะทำให้เกิดพัฒนาการของการขับเคลื่อนแก้ไขปัญหา ทั้งในระดับนโยบาย
 และในระดับพื้นที่

หรือแม้จะสามารถผลักดันให้เกิดการแก้ไขเชิงโครงสร้าง ดังเช่นรัฐบาลปัจจุบัน กำลังมีแนวคิดที่จะผลักดันเรื่องของกฎหมายและระบบภาษีก้าวหน้าอยู่ก็ตาม แต่เนื่องจากแนวทางการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาภายใต้ระบบทุนนิยมเสรี ในบริบทสังคมยุคใหม่ที่มีลักษณะเปิด ความสัมพันธ์ของผู้คน วิถีชีวิต วิถีคิด การดำรงชีพ ได้ปรับเปลี่ยนไปตามระบบทุนนิยมหมดแล้ว กลไกของบริโคนิยม ได้สร้างความเป็นสากลของการบริโภคที่หลากหลาย จนกลายเป็นความจำเป็นในวิถีชีวิตไปแล้ว การหวนกลับไปมีวิถีชีวิตแบบดั้งเดิมในอดีตตามแนวทางเกษตรพอเพียงไม่มีทางเป็นไปได้ การผลิตเพื่อยังชีพ เป็นแนวทางที่ดี แต่ในทางปฏิบัติไม่สามารถปฏิบัติได้จริง

ดังนั้น จุดสำคัญจึงน่าจะอยู่ที่ว่า จะทำอย่างไรที่จะประมวลแนวคิดวิเคราะห์เกี่ยวกับสาเหตุ แนวทางแก้ไขปัญหานี้ในภาคเกษตรกร ที่จะนำไปสู่การนำเสนอตัวอย่างของการวิเคราะห์และแนวทางแก้ไขปัญหานี้ในที่ไม่แยกส่วน มีการปฏิบัติเป็นผลสำเร็จจริงระดับพื้นที่ ซึ่งในที่นี้ผู้วิจัยจึงได้ทบทวนและนำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมและแนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ซึ่งเป็นแนวคิดที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาศักยภาพและพลังของชุมชน (Localization) โดยไม่มองในเชิงอุดมคติแบบแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ที่เห็นว่าชุมชนมีความเป็นหนึ่งเดียว (Unite) เป็นเอกภาพ มีความสามัคคีปรองดอง แต่มองชุมชนแบบพหุลักษณะ ที่มีความหลากหลายของอำนาจผลประโยชน์ ความหลากหลายของทุนทางสังคมที่มีทั้งเชิงบวกและลบ ภายใต้เงื่อนไขบริบทในระดับพื้นที่ (Micro) ว่าในการวิเคราะห์ของเกษตรกรนั้น ได้มีการวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ มีการปรับตัว เรียนรู้ ที่จะผสมผสานทุนทางสังคมที่หลากหลายในชุมชน เข้ามาแก้ไขปัญหาอย่างเชื่อมโยงในระดับพื้นที่ และโยงไปสู่การแก้ไขปัญหาในระดับโครงสร้างอย่างไร ซึ่งไม่ใช่เป็นการให้ความสำคัญกับตัว “องค์ความรู้” แต่เป็นเรื่องของการให้ความสำคัญกับ “กระบวนการเรียนรู้” ที่จะจัดการกับองค์ความรู้ อันจะช่วยให้การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหา และการนำเสนอแนวทางแก้ไขปัญหานั้นเป็นไปแบบองค์รวม (Holistic) ทั้งเรื่องปัจจัยการผลิต การตลาด และการบริโภค ขณะเดียวกันก็สามารถนำไปปฏิบัติให้เกิดผลเป็นรูปธรรมได้จริงในระดับพื้นที่ด้วย

1.5 ระเบียบวิธีวิจัย กรอบคิดในการศึกษาและการวิเคราะห์ข้อมูล

ระเบียบวิธีวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพผสมผสานกับเชิงปริมาณ ใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลจาก (1) เอกสารรายงานทางการและการวิจัยที่เกี่ยวข้อง (2) การจัดเวทีประชุมกลุ่มย่อย (3) การสังเกตการแบบมีส่วนร่วม และ (4) การใช้แบบสอบถามสัมภาษณ์ครอบครัวเกษตรกร 40 ครอบครัว โดยแบ่งกรณีศึกษาเป็น 2 กลุ่ม คือ เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ที่มีกิจกรรมเพื่อการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่หลากหลาย และเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ ซึ่งมีกิจกรรมการแก้ไขปัญหาหนี้สินไม่หลากหลาย เพื่อให้

ได้ข้อมูลที่เที่ยงตรงสมบูรณ์มากที่สุด วิธีวิทยาในการศึกษาใช้แนวคิดทฤษฎีฐานราก (Grounded theory) ซึ่งเป็นทฤษฎีที่ใช้ในการศึกษาวิจัยโดยการให้ความสำคัญยิ่งกับการตีความ และการอธิบายปรากฏการณ์ ในเงื่อนไขบริบทที่เป็นจริงของพื้นที่ (นภากรณ์, 2546) นำมาผสมผสานกับ ทฤษฎีปรากฏการณ์นิยม (Phenomenology) แนวการตีความ (Interpretive Approach) ซึ่งเป็นการศึกษาทำความเข้าใจการกระทำของมนุษย์จากความหมายการวิเคราะห์ระดับปัจเจก ครอบครัวและชุมชนผ่านปฏิบัติการทางสังคมที่เกิดขึ้นร่วมกัน ในลักษณะ Social construction โดยที่ นอร์แมน เดนซิน เสนอว่า การให้ความสำคัญกับการศึกษาโลกเชิงประจักษ์นั้น นักวิจัยต้องเข้าไปคลุกคลีกับผู้ที่ถูกศึกษาอย่างใกล้ชิด ซึ่งมีหลักการคือ (1) ต้องไม่สร้างทฤษฎีให้กับปรากฏการณ์จนเกินความจริง (2) ไม่มุ่งสร้างความทั่วไปหรือความเป็นสากลโดยมองข้ามบริบทที่แตกต่าง (3) ไม่มองผู้ถูกศึกษาแบบโรแมนติคเกินไป (Denzin, 1995a) โดยเฝ้าดูความเป็นจริงในบริบทเงื่อนไขจริงของชุมชน

ในงานศึกษาชิ้นนี้ ไม่ได้ศึกษาเพื่อพิสูจน์ยืนยันความเป็นจริงของทฤษฎี แต่การศึกษาทฤษฎีจะช่วยตั้งคำถามวิจัยให้เกิดความชัดเจนมากยิ่งขึ้น การศึกษากระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรเกี่ยวกับปัญหาหนี้สิน การสัมผัสรับรู้ การวิเคราะห์ปัญหา การวิเคราะห์สาเหตุ ผลกระทบ การหาแนวทางและปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหา ผลของปฏิบัติการ รวมทั้งเงื่อนไข/จุดหักเหที่ก่อให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ โดยพยายามสะท้อนจากมุมมองระดับครอบครัวของเกษตรกรที่ประสบกับปัญหาหนี้สินและมุมมองระดับชุมชน นำไปวิเคราะห์หาข้อสรุปยกระดับในเชิง Concept ต่อไป

กรอบคิดในการศึกษาและการวิเคราะห์ข้อมูล

จากการทบทวนแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง ทำให้เห็นว่าปัญหาหนี้สินเกษตรกร เป็นปัญหาที่มีการศึกษาในแง่มุมของปรากฏการณ์ของปัญหา สาเหตุของปัญหา รวมทั้งมีการเสนอแนะแนวทางแก้ไขไว้หลากหลาย ทั้งจากการวิเคราะห์ของนักวิชาการของรัฐ นักเศรษฐศาสตร์กระแสหลัก นักเศรษฐศาสตร์กระแสใหม่ นักสังคมศาสตร์ ซึ่งไม่ว่าจะมองในแง่มุมใดก็ตาม ก็ล้วนเป็นการอธิบายสาเหตุของปัญหาหนี้สินและแนวทางแก้ไข จากการวิเคราะห์ของคนนอกชุมชนซึ่งไม่ได้สัมผัสรับรู้กับปัญหาโดยตรงทั้งสิ้น และถึงแม้จะมีความถูกต้องโดยหลักการทางวิชาการ แต่การผลักดันขับเคลื่อนอย่างเป็นรูปธรรมในภาคปฏิบัติยังไม่สามารถทำได้จริง เนื่องจากแนวทางแก้ไขที่นำเสนออยู่ในระดับกว้าง (Macro) และแยกส่วน ไม่สามารถเห็นแนวทางแก้ไขในลักษณะองค์รวม (Holistic) และเห็นถึงรายละเอียดขั้นปฏิบัติเชิงกระบวนการ ที่จะนำไปเป็นแนวทางการปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมในระดับพื้นที่ (Micro) ได้ ทำให้ในที่สุดแล้ว การนำเสนอปัญหา สาเหตุ และแนวทางแก้ไขโดยนักวิชาการทั้งหลายดังกล่าว ก็กลายเป็นเพียงข้อโต้แย้ง ข้อเสนอแนะ ซึ่งไม่ก่อให้เกิดการแก้ไขปัญหาได้จริง

กรอบคิดในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ จึงตั้งอยู่บนฐานของกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร ในชุมชน ซึ่งเป็นผู้สัมผัสรับรู้ปัญหาหนี้สินโดยตรง ว่ามีกระบวนการเรียนรู้ในการคิดวิเคราะห์ สาเหตุ ผลกระทบ และแนวทางแก้ไขปัญหาหนี้สิน ก่อให้เกิดภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ที่เรียกว่า “องค์ความรู้เฉพาะที่/สถานการณ์” (Situated Knowledge) นำไปสู่ปฏิบัติการในการแก้ปัญหานี้สิน ที่หลากหลายในระดับครอบครัวเชื่อมโยงกับระดับชุมชน องค์ความรู้ที่เกิดจากกระบวนการเรียนรู้ ดังกล่าว เกิดขึ้นจากผู้ที่อยู่กับปัญหา ดังนั้น ผู้วิจัยจึงได้ทำการเชื่อมโยงกรอบคิดการศึกษาครั้งนี้ โดยมีมิติในการวิเคราะห์อยู่ 2 ประเด็น คือ (1) กระบวนการเรียนรู้ของครอบครัวเกษตรกรที่สัมผัส รับรู้กับปัญหาหนี้สินด้วยตัวเอง ที่มีการรับรู้เข้าใจในเรื่องต่างๆ เช่น รับรู้ถึงปัญหานี้สินซึ่งทำให้ ครอบครัว/ชุมชนเดือดร้อน รับรู้วิธีการกู้ยืมเงินจากแหล่งเงินกู้ในระบบและนอกระบบ รับรู้ถึงเรื่อง ดอกเบี้ยรวมทั้งวิธีการหมุนเงินเพื่อใช้หนี้ เป็นต้น ขณะเดียวกัน เกษตรกรก็ได้มีกระบวนการเรียนรู้ ในการคิดวิเคราะห์ถึงสาเหตุของการเกิดปัญหานี้สิน จากปรากฏการณ์ที่เขาสัมผัสโดยตรง เช่น การถูกผูกขาดทรัพยากรที่เป็นปัจจัยการผลิตต่างๆ อาทิ ที่ดินเพาะปลูก ปุ๋ย ยาฆ่าแมลง ฯลฯ การขาย ผลผลิตไม่ได้ราคา ภัยธรรมชาติ สภาพดินที่เสื่อม แผลงศัตรูพืชที่รบกวน ค่าใช้จ่ายในชีวิตประจำวัน ที่เพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะเป็ค่าใช้จ่ายในการลงทุนผลิต ค่าใช้จ่ายภาษีสังคม ค่าเล่าเรียน ค่ารักษาพยาบาล เป็นต้น

การคิดวิเคราะห์อย่างเชื่อมโยง ก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่อธิบายสาเหตุของปัญหานี้สิน นอกจากนั้น ในการคิดวิเคราะห์เพื่อหาทางแก้ไขปัญหานี้สิน เกษตรกรได้มีกระบวนการเรียนรู้ วิเคราะห์ร่วมกันในหลายระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับครอบครัว ญาติ เพื่อนกลุ่มเกษตรกร ผู้นำชุมชน นักวิชาการ ตลอดจนถึงเจ้าหน้าที่รัฐในพื้นที่ รวมทั้งเรียนรู้จากแหล่งเรียนรู้ต่างๆ ที่สามารถเข้าถึงได้ เช่น หน่วยงานราชการ สื่อวิทยุ โทรทัศน์ สื่อเอกสารสิ่งพิมพ์ เพื่อพยายามหาหนทางในการแก้ไข ปัญหานี้สินในระดับที่จะกระทำได้ โดยเลือกสรรทรัพยากรที่เป็นทุนทางสังคมเท่าที่มีอยู่ในชุมชน และภายนอกชุมชน เช่น การใช้ภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้เดิมผสมผสานกับความรู้ใหม่จากภายนอก การใช้ความร่วมมือในระดับกลุ่ม การใช้กฎระเบียบของชุมชน การสร้างความสัมพันธ์กับชุมชน อื่นๆ กับนักวิชาการ เจ้าหน้าที่รัฐ เพื่อเชื่อมโยงการสนับสนุนทางด้านวิชาการ งบประมาณ นโยบาย ฯลฯ เพื่อใช้ในการแก้ไขปัญหานี้สินรวมทั้งปัญหาอื่นๆ ของชุมชน การคิดวิเคราะห์ถึงปัญหา สาเหตุ และทางแก้ไขดังกล่าว จึงไม่ใช่เป็นเพียงการรับรู้ (Perception) แต่เป็นการวิเคราะห์ที่มี พัฒนาการของแนวทาง (Approach) และจุดยืน (stand point) ที่ชัดเจน

สารัตถะเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากปัญหานี้สินที่เกษตรกรเผชิญอยู่ก็ดี สารัตถะ เกี่ยวกับสาเหตุของปัญหานี้สิน ที่เกษตรกรอธิบายจากปรากฏการณ์ที่เกษตรกรสัมผัสรับรู้มาก็ดี รวมทั้งสารัตถะของแนวทางแก้ปัญหานี้สินที่เกิดจากการคิดวิเคราะห์ของเกษตรกรก็ดี ทำให้เกิด (2) องค์

ความรู้เฉพาะที่/สถานการณ์ (Situating Knowledge) ที่ร้อยเรียงสารัตถะต่างๆ เข้าด้วยกัน ก่อให้เกิดองค์ความรู้ที่อธิบายสาเหตุปรากฏการณ์ของการเป็นหนี้ สาเหตุของปัญหาหนี้สิน และแนวทางในการแก้ไขปัญหา เป็นองค์ความรู้ที่มาจากเกษตรกรเอง กระบวนการเรียนรู้ดังกล่าวได้ส่งผลให้เกิด (3) ปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาหนี้สินที่อยู่ในขอบข่ายความสามารถที่จะกระทำได้ระดับชุมชน 4 ประเด็น คือ (ก) การลดต้นทุนการผลิต ได้แก่ การใช้ปุ๋ยชีวภาพและปุ๋ยพืชสด สารกำจัดและได้แมลง ที่สามารถผลิตขึ้นได้เองโดยใช้วัตถุดิบในชุมชนทดแทนสารเคมี การแลกเปลี่ยนแรงงาน การเรียนรู้เพื่อวิเคราะห์ธาตุอาหารในดิน (ข) การกระจายความเสี่ยง ได้แก่ การลดพื้นที่เพาะปลูก การปลูกพืชชนิดอื่นๆ ผสมผสานการปลูกพืชหมุนเวียนหลายชนิดในไร่นาสลับกันไป การเลี้ยงสัตว์ ผสมผสานหลายชนิดในบริเวณบ้าน และในลำนำของหมู่บ้าน (ค) การเพิ่มรายได้ เช่น การแปรรูปผลผลิต การคิดค้นปรับปรุงผลผลิตใหม่ๆ ที่มีคุณภาพ รวมทั้งการต่อรองขยายตลาดสินค้า การประกอบอาชีพเสริมเพื่อเป็นทางเลือกในการเพิ่มรายได้ให้แก่ครัวเรือน และ (ง) การลดรายจ่าย เช่น การลดภาษีสังคม การบริโภคอาหารมีคุณภาพราคาไม่แพง จำกัดการบริโภคที่ฟุ่มเฟือย การใช้สินค้าลดกรรมและอาหารที่ผลิตได้ในชุมชน การดูแลสุขภาพเพื่อลดค่าใช้จ่ายด้านสุขภาพ เป็นต้น

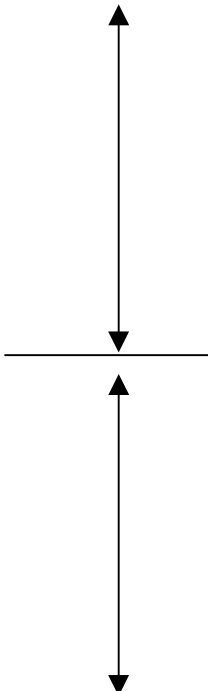
ทั้งหมดเป็นสารัตถะของปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน ซึ่งผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติไม่ว่าจะสำเร็จหรือล้มเหลว ก็จะทำให้เกิดองค์ความรู้อันจะนำไปสู่กระบวนการเรียนรู้ที่เป็นวัฏจักรในรอบต่อไป เนื่องจากจุดสำคัญของการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้อยู่ที่กระบวนการเรียนรู้ในการแก้ไขปัญหาหนี้สินซึ่งเป็นการวิเคราะห์จากเกษตรกร ดังนั้น ประเด็นย่อยแต่ละประเด็นในการศึกษากระบวนการเรียนรู้เพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินเกษตรกรของเกษตรกร ที่อยู่ในกรอบการวิเคราะห์สาเหตุปัญหาหนี้สิน กรอบการวิเคราะห์ทางแก้ไขปัญหาหนี้สิน และกรอบประเด็นปฏิบัติการแก้ไขปัญหาในด้านการผลิตและการบริโภค จึงเป็นเพียงประเด็นตัวอย่างที่กำหนดไว้หลวมๆ เพื่อเป็นแนวในการ “ชวนคุย” เป็นแนวทางสำหรับการสนทนา (Interview guideline) มากกว่าที่จะนำมาเป็นสารัตถะของปรากฏการณ์จริง ซึ่งในการสนทนาจริงๆ อาจได้ข้อมูลเกี่ยวกับสาเหตุของปัญหาหนี้สิน การคิดวิธีแก้ไขปัญหาหนี้สิน และปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหาหนี้สิน ที่อาจตรงกับประเด็นที่กำหนดไว้หรือไม่ตรง อาจจะมากกว่าหรือน้อยกว่านี้ก็เป็นที่ได้ โดยผู้วิจัยได้นำสารัตถะที่สะท้อนมาจากการวิเคราะห์และปฏิบัติการเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาหนี้สินมาเชื่อมโยง เพื่อเป็นมิติในการวิเคราะห์ในงานวิจัยชิ้นนี้ ซึ่งสรุปโดยย่อดังต่อไปนี้

1. มิติในการวิเคราะห์เกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรเกี่ยวกับปัญหาหนี้สิน
 - 1.1 ครัวเรือนตัวอย่างสัมผัสรับรู้ปัญหาหนี้สินอย่างไร
 - 1.2 วิเคราะห์สาเหตุของปัญหาหนี้สินอย่างไร
 - 1.3 วิเคราะห์หาทางแก้ไขปัญหาหนี้สินอย่างไร

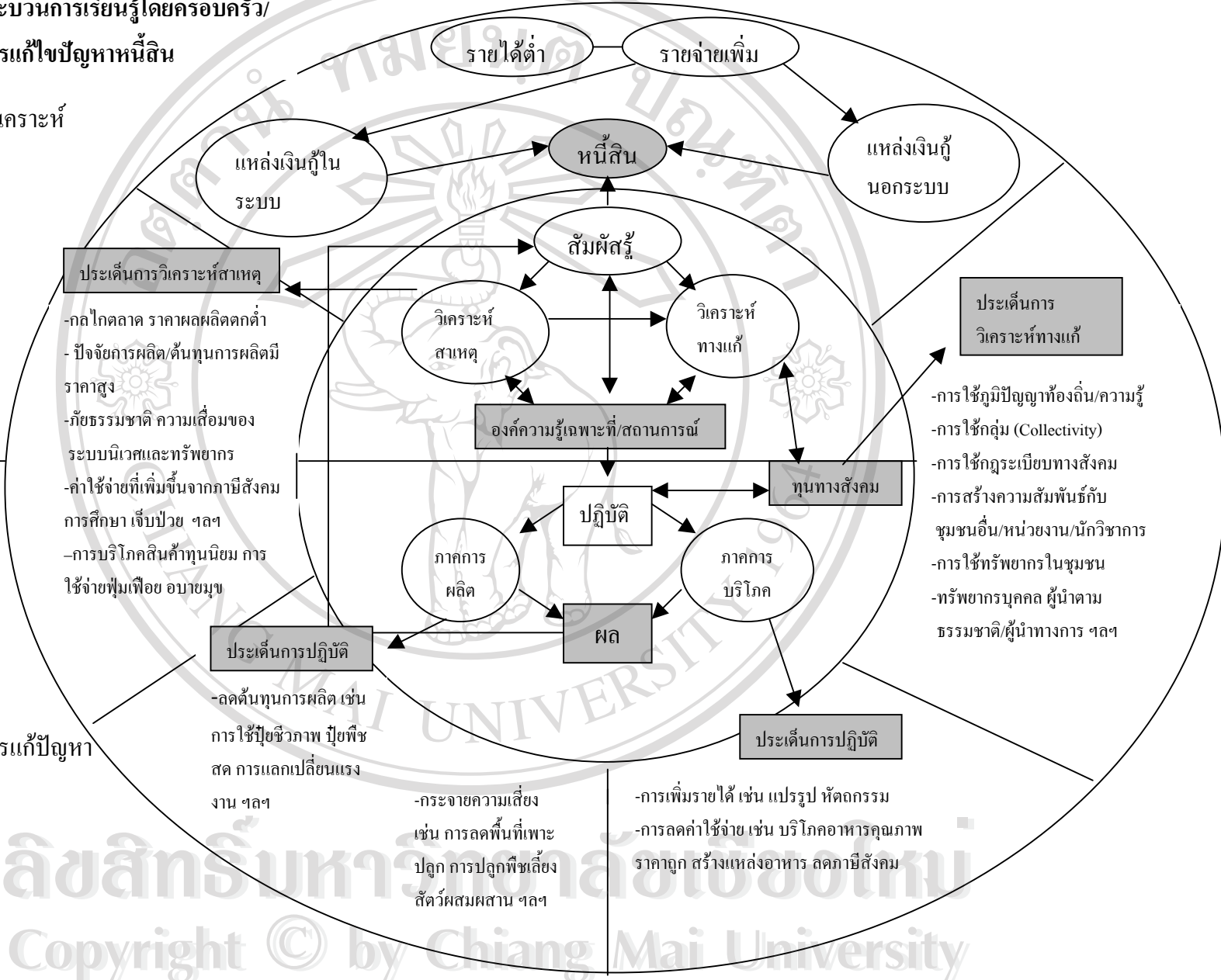
2. องค์ความรู้เฉพาะที่/สถานการณ์ (Situating Knowledge) ที่ได้จากระบวนการเรียนรู้ตามข้อ 1
 - 2.1 ครอบครักรณศึกษาได้มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อ “สร้างความรู้” อย่างไร และได้มีการวิเคราะห์สาเหตุในประเด็นใดบ้าง
 - 2.2 มีความลึกซึ้งเชื่อมโยงอย่างไรในแต่ละประเด็นสาเหตุ
 - 2.3 มีการใช้ทุนทางสังคมเพื่อเสริมกระบวนการเรียนรู้ในการวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ และแนวทางแก้ไขอย่างไร
 - 2.4 มีการนำผลของการปฏิบัติที่สำเร็จหรือล้มเหลวไปสร้างกระบวนการเรียนรู้ในรอบต่อๆ ไปอย่างไร
3. ในการแก้ไขที่เป็นผลมาจากข้อ 1 + ข้อ 2
 - 3.1 เกษตรกรได้นำเอาองค์ความรู้ที่เกิดจากระบวนการเรียนรู้นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อแก้ไขปัญหาหนี้สินอย่างไร
 - 3.2 เกษตรกรได้ใช้ทุนทางสังคมแต่ละเรื่องผสมผสานเชื่อมโยงกันอย่างไร ในปฏิบัติการแก้ปัญหานี้สินในแต่ละประเด็น

แผนภูมิที่ 1.1 กระบวนการเรียนรู้โดยครอบครัว/ ชุมชนเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาหนี้สิน

● ระดับการคิด-วิเคราะห์ ปัญหาหนี้สิน

● ระดับปฏิบัติการแก้ปัญหา

1.6 แหล่งข้อมูลและการเก็บรวบรวมข้อมูล

ในการศึกษากระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร ในการวิเคราะห์ปัญหา สาเหตุ ผลกระทบ แนวทางและปฏิบัติการในแก้ไขปัญหานี้สิน ข้อมูลที่ได้จากการศึกษา จะต้องให้รายละเอียดเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางสังคมในเรื่องที่ศึกษาอย่างรอบด้าน ดังนั้น วิธีการได้มาซึ่งข้อมูลต้องมีความหลากหลาย ในงานวิจัยชิ้นนี้ ได้ศึกษารวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูล 4 แหล่ง คือ

1. การศึกษาข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสาร รายงานการวิจัย (Secondary data)

โดยการศึกษาแนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องจากเอกสาร พร้อมกับการลงสำรวจพื้นที่ศึกษา เพื่อสร้างกรอบแนวคิดในการศึกษาวิจัย และเพื่อให้เกิดความเชื่อมโยงระหว่างแนวคิดทฤษฎีกับปรากฏการณ์ของปัญหาในพื้นที่จริงมากที่สุด อันจะทำให้เกิดความเข้าใจและมีแนวทางในการเก็บข้อมูลที่ชัดเจนขึ้น ต่อจากนั้นก็นำไปสู่การศึกษาข้อมูลพื้นฐานที่เป็นบริบททั่วไปของชุมชน เช่น จำนวนประชากร การศึกษา การประกอบอาชีพ และข้อมูลตัวเลขเกี่ยวกับปัญหานี้สิน เป็นต้น ซึ่งเป็นข้อมูลทุติยภูมิจากแหล่งข้อมูลที่หลากหลาย เช่น ข้อมูลจากส่วนราชการในอำเภอ พัฒนาชุมชน ข้อมูลจากหน่วยงานราชการในหมู่บ้าน อบต. โรงเรียน สถานีอนามัย ศูนย์ศึกษาการพัฒนาฯ ข้อมูลจากผู้ใหญ่บ้าน เป็นต้น รวมทั้งข้อมูลทุติยภูมิจากเอกสารรายงาน งานวิจัยของชุมชนและของนักวิชาการต่างๆ ที่เข้ามาศึกษาเรียนรู้ร่วมกับชุมชน

2. การจัดประชุมกลุ่มย่อยระดมความคิดเห็น (Focus group discussion)

การร่วมสนทนากลุ่ม (Focus group discussion) เป็นกิจกรรมที่เกิดขึ้นในชุมชนบ่อยครั้ง โดยโครงการวิจัยชุดต่างๆ ที่ดำเนินโดยชุมชนและดำเนินโดยนักวิชาการร่วมกับชุมชน ทำให้ชุมชนมีความคุ้นเคยกับกิจกรรมการจัดเวทีสนทนากลุ่ม หลายเวทีมีการพูดคุยกันในประเด็นปัญหานี้สินอย่างต่อเนื่อง เมื่อชุมชนได้ร่วมสนทนากลุ่มในเฉพาะประเด็นปัญหานี้สิน และยิ่งเมื่อทราบว่าการให้ข้อมูลในเวที จะเกิดประโยชน์ต่อการแก้ไขปัญหานี้สินของครอบครัว/ชุมชน ก็ยิ่งทำให้เกิดความร่วมมือในการให้ข้อมูลที่มีคุณภาพและมีความถูกต้องมากขึ้น เวทีสนทนาเฉพาะที่เกี่ยวกับปัญหานี้สิน ได้แก่ (1) เวทีสนทนากลุ่มในงานวิจัยเรื่อง “การฟื้นฟูภาวะวิกฤติทางสังคมของภาคเหนือตอนบนด้วยองค์กรชุมชนและธุรกิจชุมชน” ในช่วงปี พ.ศ 2545 จำนวน 3 ครั้ง (2) เวทีสนทนาปัญหานี้สินของนักศึกษาปริญญาโท สาขาวิชาการจัดการที่ดินและทรัพยากรอย่างยั่งยืน คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ช่วงเดือนกรกฎาคม ปี พ.ศ 2545 จำนวน 2 ครั้ง (3) เวทีสนทนาปัญหานี้สินและการหาแนวทางแก้ไขปัญหานี้สิน ก่อนที่ชุมชนจะเสนอโครงการวิจัยเพื่อแก้ไขปัญหานี้สินต่อสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จำนวน 3 ครั้ง โดยผู้วิจัยได้โดยใช้เครื่องมือประกอบในการจัดเวทีสนทนากลุ่มคือ กระดาษคลิปปาร์ท สำหรับการสรุปประเด็นสำคัญ

และการเชื่อมโยงข้อมูลโดยใช้แผนที่ความคิด (Mine Map) นอกจากนั้นก็ยังมีอุปกรณ์อื่นๆ เช่น กล้องถ่ายภาพ เครื่องเทปบันทึกเสียง การจดบันทึกสนาม ซึ่งการใช้เครื่องมือเหล่านี้ จะคำนึงถึงสถานการณ์และบรรยากาศของผู้ให้ข้อมูลเป็นหลัก

3. การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม (Participatory Observation)

การศึกษากระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกร ในการวิเคราะห์สาเหตุปัญหาหนี้สิน ผลกระทบ แนวทางแก้ปัญหา และการปฏิบัติเพื่อแก้ปัญหาในประเด็นการแก้ปัญหาด้านการผลิตและการบริโภค ผู้วิจัยใช้การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยเข้าร่วมในกิจกรรมด้านการเกษตรรวมทั้งกิจกรรมประเพณีอื่นๆ ในชุมชน โดยนักวิจัยมีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชนเนื่องจากมีส่วนร่วมในโครงการวิจัยชุดต่างๆ ทั้งที่ดำเนินโดยชุมชนและนักวิชาการร่วมกับชุมชนหลายโครงการ และผู้วิจัยเป็นคนที่มิถุมิถุมาอยู่ใกล้กับพื้นที่กรณีศึกษา จึงมีฐานของความเข้าใจถึงลักษณะและธรรมชาติของชุมชนพอสมควร ประกอบกับปัญหาหนี้สิน เป็นปัญหาที่แกนนำชุมชนมีความต้องการที่จะดำเนินการแก้ไข เนื่องจากชุมชนเคยผ่านกระบวนการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมมาแล้ว ซึ่งเชื่อว่า การวิจัยในประเด็นปัญหาเรื่องหนี้สิน จะสามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงที่ดีให้กับชุมชนได้ จึงให้ความร่วมมือในการให้ข้อมูลเป็นอย่างดี ซึ่งเป็นการบรรจบกันในความต้องการและประโยชน์ของชุมชนกับนักวิจัย

4. การใช้แบบสอบถาม (Questionnaire) สัมภาษณ์เกษตรกรกลุ่มเป้าหมาย 2 กลุ่ม

โดยการเลือกสัมภาษณ์กรณีศึกษาครอบครัวเกษตรกร 2 กลุ่ม กลุ่มละ 20 ครอบครัว คือ (1) ครอบครัวเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า ซึ่งเป็นกลุ่มเกษตรกรที่ได้มีกระบวนการเรียนรู้ปรับตัว และมีกิจกรรมที่หลากหลาย ในการลดต้นทุนการผลิต การกระจายความเสี่ยง การเพิ่มรายได้และการลดรายจ่าย (2) ครอบครัวเกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ ที่ยังคงมีกิจกรรมการผลิตภายใต้วิถีการเกษตรเชิงพาณิชย์แบบเข้มข้น ในลักษณะของการปลูกพืชเชิงเดี่ยว ไม่มีกิจกรรมที่หลากหลายดังเช่นเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า เนื่องจากกลุ่มเกษตรกรทั้ง 2 กลุ่ม มีความแตกต่างกัน ในการวิเคราะห์ปัญหาและปฏิบัติการแก้ไขปัญหา โดยที่ในช่วงแรก ผู้วิจัยไม่ได้กำหนดจำนวนที่แน่นอนในการเก็บข้อมูลเกษตรกรแต่ละกลุ่ม ขึ้นอยู่กับว่าข้อมูลที่ได้รับเพียงพอที่จะตอบคำถามวิจัยได้ และเมื่อพบว่า การเก็บข้อมูลกลุ่มละ 20 คน สามารถให้ข้อมูลที่เพียงพอต่อการตอบคำถามวิจัยที่ต้องการข้อมูลในเชิงปริมาณแล้ว ถึงแม้จะเก็บข้อมูลจากเกษตรกรครอบครัวอื่นเพิ่ม ก็ไม่สามารถที่จะให้การอธิบายที่แตกต่างเพิ่มเติมได้ เช่นนี้แล้ว ผู้วิจัยถือว่าเก็บข้อมูลได้เพียงพอต่อการวิเคราะห์ในเชิงปริมาณแล้ว จึงรวมครอบครัวเกษตรกรที่เป็นกรณีศึกษาทั้ง 2 กลุ่ม เป็น 40 ครอบครัว ข้อมูลดังกล่าวได้นำมาบันทึกประมวลผลโดยใช้โปรแกรมสถิติ เพื่อหาค่าเฉลี่ยและความเชื่อมโยงต่อไป

สำหรับแบบสอบถามที่ใช้ในการเก็บข้อมูล เป็นแบบสอบถามที่ได้กำหนดประเด็นเป็นแนวทางในการสัมภาษณ์ ซึ่งเปิดให้อิสระในการสะท้อนความคิด การวิเคราะห์ ซึ่งผู้ถูกสัมภาษณ์จะไม่รู้สึกลำบากใจเนื่องจากผู้วิจัยเป็นผู้กรอกแบบสอบถามเองภายหลังจากการสนทนาในบรรยากาศที่เป็นกันเอง และไม่ได้กำหนดสถานที่ตายตัว เป็นการสนทนาในบ้าน ในไร่นา ในงานประเพณี หรือพิธีกรรมของหมู่บ้าน เป็นต้น และในบรรดา 40 ครัวเรือนนี้ ผู้วิจัยได้เลือกครอบครัวตัวอย่างในเกษตรกรกลุ่มก้าวหน้าไว้เป็นกรณีสัมภาษณ์เชิงลึก โดยสร้างสัมพันธภาพและใช้เวลาอยู่ร่วมกับครอบครัวที่เป็นกรณีสัมภาษณ์เชิงลึก เป็นเวลาไม่น้อยกว่า 6 เดือน เพื่อให้เกษตรกรและครอบครัวได้ถ่ายทอดบอกเล่าวิเคราะห์ปัญหาหนี้สินที่เผชิญอยู่และการเรียนรู้ รวมทั้งปฏิบัติการในการแก้ไขปัญหานี้สินของครอบครัวร่วมกับชุมชน

1.7 ขอบเขตของการศึกษา

- 1) พื้นที่ทำการวิจัยอยู่ในเขตชุมชนหมู่บ้านป่าไผ่ ตำบลแม่โป่ง อำเภอดอยสะเก็ด จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งมีจำนวนทั้งสิ้น 211 หลังคาเรือน
- 2) หน่วยในการเก็บข้อมูลได้แบ่งกลุ่มเกษตรกรเป็น 2 กลุ่ม คือ (1) เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า (2) เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ
- 3) หน่วยในการวิเคราะห์ คือ (1) กระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรในการวิเคราะห์สาเหตุ ผลกระทบ ทางแก้ไขปัญหานี้สิน (2) กระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรที่นำไปสู่ปฏิบัติการแก้ไขปัญหานี้สินในด้านการผลิต การตลาด การบริโภค โดยการใช้ทุนทางสังคม
- 4) ระยะเวลาในการศึกษาวิจัย ตั้งแต่เดือนมกราคม 2543 ถึง เดือนมีนาคม 2547

1.8 นิยามศัพท์เฉพาะ

เกษตรกรกลุ่มก้าวหน้า หมายถึง เกษตรกรกรณีศึกษา ที่มีกิจกรรมการผลิต การตลาด การบริโภค และกิจกรรมเสริมอื่นๆ ที่จะนำไปสู่การลดต้นทุนการผลิต การกระจายความเสี่ยง การเพิ่มรายได้ และการลดรายจ่าย เพื่อแก้ไขปัญหานี้สินโดยดำเนินกิจกรรมที่หลากหลายมากกว่า 3 ปีอย่างต่อเนื่อง

เกษตรกรกลุ่มผลิตซ้ำ หมายถึง เกษตรกรกรณีศึกษา ที่ยังคงมีกิจกรรมการผลิตภายใต้วิถีการเกษตรเชิงพาณิชย์แบบเข้มข้น ไม่มีการปรับตัวเพื่อเรียนรู้กิจกรรมการผลิต การตลาด การบริโภค และกิจกรรมเสริมอื่นๆ ที่หลากหลาย

1.9 ผลที่คาดว่าจะได้รับ

ผลที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัยครั้งนี้ คือ

- 1) เกิดความเข้าใจในสถานการณ์ปัญหาหนี้สินภาคเกษตรกร เกี่ยวกับสาเหตุ ผลกระทบ วิธีการแก้ไข ที่สะท้อนจากการวิเคราะห์ของเกษตรกรผู้สัมผัสกับปัญหาโดยตรง
- 2) ค้นพบศักยภาพของเกษตรกรในการเรียนรู้เพื่อวิเคราะห์สาเหตุและแนวทางแก้ไข ปัญหาหนี้สินอย่างเชื่อมโยงรอบด้าน และกระบวนการเรียนรู้ในการผสมผสานทุนทาง สังคมที่หลากหลายในชุมชน เพื่อนำไปสู่ปฏิบัติการแก้ปัญหาในมิติที่หลากหลาย
- 3) เกิดองค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อนักวิชาการ/นักพัฒนาจากนอกชุมชน ที่จะเข้ามาช่วยหนุนเสริมเงื่อนไขที่เป็นศักยภาพของชุมชนให้เข้มแข็งมากขึ้น ช่วยเติมเต็มในส่วนที่เป็นข้อจำกัดของชุมชน และช่วยลดเงื่อนไขที่เป็นอุปสรรคลง โดยใช้ยุทธศาสตร์การ แก้ไขปัญหาแบบบูรณาการและมีส่วนร่วม